

**PRIVÁT
FONETIKAI
FÜZETEK**

2.

Dr. Bolla Kálmán

**Vitaanyagok a magyar
helyesbeszédéről**

Budapest
2006

PRIVÁT FONETIKAI FÜZETEK

2.

Dr. Bolla Kálmán

Vitaanyag a magyar helyesbeszédéről

**Budapest
2006**

Tartalom

A magyar helyesbeszéd vázlata (vitaanyag)	4
Kell nekünk ortoépia?!	5
Változik és/vagy romlik anyanyelvünk?	34
Mit tettünk és mit kell tennünk a magyar helyesbeszédért?	50

A magyar ortoépia vázlata

1. Bevezetés a magyar helyesbeszédbe (háttérismeretek)
  - Fonetikus írás
  - Magyar Fonetikai Kislexikon
  - Nyelvi norma -- beszédsztenderd
2. A magyar beszéd hangzási sajátosságai
3. A szegmentális hangszerkezet elemei a hangminőség, a pozicionális meghatározottságok, előfordulási gyakoriság szempontjából
  - Magánhangzók
  - Mássalhangzók
  - Hangkapcsolatok
4. Szupraszegmentális sajátosságok
  - A hangfolyam szupraszegmentális tagoltsága/tagolása, beszédszünet
  - A beszéd időtulajdonságai (tempó, ritmus, emfatikus nyújtás)
  - Dallamjegyek
  - A beszéd dinamikai jellemzői
  - Hangszínezet
  - Szupraszegmentális hangszerkezetek és prozodémák
5. Nyelvhasználati formák konvertálása
  - Hangzó formát írásba
  - Írott formát élőszóba
6. A magyar helyesbeszéd általános szabályai

Kell nekünk ortoépia?!

Avagy a magyar kiejtés ügye az ezredfordulón

Bolla Kálmán

Előadásom címének több olvasata is van. Az írás ugyanis nem tud mindent rögzíteni abból, amit az élőszó kifejez. De a kérdésfelvetésre várható válaszok, reagálások sem egyformák, mivel a társadalom és nyelve is – mint tudjuk – rétegzett, nemhiába mondják, ahány ház, annyi szokás.

Részletesebben vetettem papírra a címben jelzett témával kapcsolatos gondolataimat, töprengéseimet. Előadásomban ebből ismertetek rövidebb-hosszabb részleteket. Az elhangzó meditáció nem zárja ki a tévedés lehetőségét sem, de mindenképpen bízom a gyümölcsöző együttgondolkodásban, a felvetődő problémák továbbgondolásában, annak a fő mondanivalómnak az elfogadásában, hogy a helyesbeszéd ügyének közüggé kell válnia.

1. A nyelv és társadalom helyzete az ezredfordulón

A magyar kiejtés ügyével foglalkozni most a XX. század alkonyán és a XXI. hajnalán meglehetősen kényes és hálátlan feladat. Kényes, mert maga a helyesbeszéd témája is sokrétű, meglehetősen bonyolult, továbbá több aspektusban is vizsgálható problémakör. Számos olyan kérdést vet fel, amelyre nincsen kategorikus válasz. Kényes, mert nemcsak elméleti, nyelvészeti problémák tisztázását követeli meg, hanem gyakorlati feladatok kitűzését és megvalósítását is megkívánja. Kényes, mert mind a kutatásban, mind a gyakorlati munkában széleskörű együttműködésre van szükség. Kényes és hálátlan, mert korszerű kutatási bázis és anyagi ráfordítás nélkül minden próbálkozás kudarcra van ítélve. Kényes, mert e munkába be kell vonni az oktatási rendszert teljes vertikumban, az óvodától a doktori iskoláig, a médiumokat (az írott és elektronikus sajtót egyaránt). Kényes és hálátlan, mert érinti a mindenkori oktatás- és tudománypolitikát. Kényes és ré-

mes a napjainkban dúló nyelvháborúk miatt is. És még tovább is lehetne sorolni.

Válságokkal terhes korunk nem kedvez a gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok higgadt, elfogulatlan, tárgyilagos megítélésének. A gyanakvás, majd a bizalomvesztés, az értékrendek felbomlásával járó elbizonytalanodás, a közügyek iránti érdektelenség, közöny a szellemi életet is áthatja. Pedig a nyelv, az anyanyelv a legfontosabb közügyeink egyike. A nyelv a társadalom létezésének alapfeltétele, normális működésének legfőbb eszköze, olyan eszköz, mely – bár egyéni használatú –, mégsem privatizálható. Ez a kiinduló tételünk, s egyben kétkedésünk is. Felismerte-e a magyar társadalom a nyelv fontosságát?

Nálunk a rendszer- és korszakváltás időben egybeesik, és eléggé erőltetett menetben megy végbe. Az átalakulás/átalakítás nem mindig és nem mindenben a társadalom egészének a javára történik, ami nem kis tudatzavart idéz elő.

Ismeretes, hogy ha egy gyerek normális időben, születése és negyedik életéve közt nem kerül beszélő emberek társaságába, akkor soha nem tanul meg már beszélni. Az anyanyelv elsajátításának és az anyanyelvi nevelésnek legfontosabb közege a család. Hogyan látja a magyar család helyzetét ma a Kossuth-díjas közgazdász? (...) "Szétesnek a családok, panaszoljuk, s nem gondolunk rá, hogy ez a szétesés nem az érzelmek kiüresedéséből ered, hanem éppen ez a kiüresedés a jele és következménye az együtt és egymás számára végzett tevékenységek egyre szembeötlőbb hiányának." (Hova megy a tőke? In: Bródy András, Falraborsó. (Válogatott mérgelődések). Szombathely, 1997. 108.) Ilyen körülmények közepette a helyesbeszéd már a családban, a beszédfejlődés kiindulópontjában is gyengélkedik.

2. A nyelv és nyelvhasználat kérdése elméleti megközelítésben

Minden nyelv elsődlegesen tagolt hangnyelv, egy sajátos jel- és jelzőrendszer, a gondolatformálás és a kommunikáció eszköze. De több is ennél: az emberi lét egészét átfogó s a létezés alapjában meghatározó kultúrahordozó és -megőrző eszköz.

Kiindulópontunk tehát a nyelvi rendszer, azaz a nyelvnek eszközként, "gépezetként", jelrendszerként való felfogása. Mégpedig a nemzeti nyelvnek egységes, csiszoltabb, választékosabb, publikus formája, amit köznyelvnek nevezek. A nyelvhasználatban, azaz a nyelvnek működő, működtetett eszközként való felhasználásában megkülönböztetünk: a) beszédet (hangzó formát, hangnyelvet) és b) írást (írott formát).

A **beszéd** fogalma mindenféle hangos (élőszóbeli) nyilvánulást magában foglal, ezért erősen rétegezett. A legtermészetesebb nyelvhasználati forma a spontán beszéd. Ez lehet monologikus és párbeszéd.

a) A beszéd legalsó szintje a familiáris beszéd, a kötetlen társalgás.

b) A beszéd középső rétege a választékos beszéd, a publikus beszéd. Ez a köznyelv hangzó formája, azaz a nyilvános megszólalás hangzásformája, a "művelt nagyközönség" beszéde. (Tanári beszéd, közéleti beszéd, és számos más stílusrétegét lehetne még megnevezni.)

c) A legcsiszoltabb beszéd szint, az igazán szép beszéd: a művészi beszéd.

Íráson a nyelv mindenfajta írásos, azaz grafikus jelekkel történő realizálását értem. Az írás szintén rétegezett. Itt is három szintet különböztetek meg.

a) A magánszférában szokásos íráshasználatot (levél, napló, jegyzetelés, feljegyzések stb.).

b) A második szintre helyezem a választékos írást, ami publikus és a köznyelv írott formájának felel meg. Ezt szokták szélesebb értelemben véve irodalmi nyelvnek nevezni.

c) Az írás legkimunkáltabb rétege a szépirodalom.

A **beszéd és az írás** kölcsönhatásban vannak. Az írásmű a belső beszédnek grafikus jelekkel, írásjelekkel történő kifejezése, de annak csak a nyelvi kommunikáció szempontjából leglényegesebbnek számító s grafikus kódban kifejezhető elemeit rögzíti. Az írás élőszóvá alakításában többféle megoldást különböztetünk meg:

- a) néma olvasást, tehát belső beszéddé alakítást,
- b) felolvasást (az írás meghangosítását),
- c) kifejező szövegmondást (közel az élőszóbeli választékos beszédhez) és
- d) művészi tolmácsolást (előadóművészek, színészek színpadi beszédét).

3. Ortoézia és ortográfia – helyesbeszéd és helyesírás

Mindkét szó görög eredetű szóösszetétel: orthós = helyes, épos = beszéd, graphos = írás. Mindkét fogalom az alkalmazott nyelvészet körébe tartozik. Mindkettő a köznyelvre, a nyilvános és a művészi nyelvhasználatra (annak élőszóbeli vagy írásos formájára) vonatkozik. Mind nyelvelméleti, mind pragmatikus szempontból, megfontolásból egyenrangú entitásként kell őket kezelni. Milyen társadalmi szükségszerűség hozta-e létre az ortográfiát és az ortoéziát? Megint csak a közgazdász fejtegetését idézem:

„(...) "Az ősnyomtatványok és a nyomdászat területén végzett vizsgálat érdekes eredményeket hozott. A statisztika világosan kimutatta, hogy a maihoz hasonló ütemű „információs robbanás” ment végbe a könyvnyomtatás felfedezésekor.

(...) Természetesen megtalálható a technikai robbanás a nyomdászat terén a 19. század elején is, amikor a kézzel öntött betűt, kézi szedést és kézi sajtót felváltja a gépi betűöntés, gépi szedés és gépi nyomtatás, a maga sokkal nagyobb sebességével és példányszámaival. Az ipari forradalom kora ez. (...) Volt-e máskor is technikai robbanás az információs szektorban? Volt-e hasonló előzmény a XII. vagy XVI. század kezdetén? (...) Egy információtechnikával és kódolással foglalkozó tudós barátom szerint a skolasztika mérlegelő, okoskodó és összehasonlító vitáit az tette lehetővé, hogy a másolt kódexek szövegében megjelent a paragrafus és az írásjel. A rögzített szöveg világos tagolása persze előfeltétele minden vitának. (...)

Hasonló fordulatról tájékoztat egy oxfordi történész, a felvilágosodás szakértője. A 17. század eleje az anyanyelvi oktatás hirtelen felvirágzásával járt. Éppen 1600-ban összpontosították

Oxford kollégiumainak könyvtárait a Bodleyan Library épületében, s ekkor adták ki az első szakkatalógust is. Ekkor növekedett a tudományos folyóiratok száma zérusról tíz fölé. Ez sokkal nagyobb ugrás volt, mint az azóta 300 év alatt bekövetkezett mintegy megtízezerszeresedés, mert utóbbi csak évi 31 ezrelékes növekedést jelent. (...)” (Hogyan mozog a világ? In: Bródy András, i. m. 160–1.)

Térjünk vissza az ortoépiára!

Az ortoépia a nemzeti nyelv hangzástani kérdéseivel foglalkozó alkalmazott nyelvészeti diszciplína. Tárgyalja, a hang- és beszédképzés, továbbá a beszédészlelés, -értés nyelvspecifikus sajátosságait. Megadja a hangstruktúra elemeinek fonetikai jellemzőit, a mintaszerű beszéd kiejtési szabályait, biztosítva ezzel a nemzeti nyelv hangzásbeli egyöntetűségét, közérthetőségét, s ezzel elősegíti a beszédbeli kommunikáció sikerességét, növeli annak a hatásfokát. Az ortoépia mai nyelvészeti fonetikai felfogásban nemcsak a beszédhangokra terjed ki, tehát a morfofonetikai jelenségekre (azaz szavak helyes ejtésére), hanem a mondat- sőt szövegfonetikaiakra is (a dallam, a dinamika, a beszédtempó, a ritmus, a szünetek, a hangszínezet stb. is beletartozik).

Az ortoépiát a nemzeti nyelv kialakulásával fejlődött ki, amikor a nyilvános beszéd társadalmi jelentősége megnőtt. Csak ott tudott kifejlődni, ahol volt publikus beszéd, ahol volt valamilyen adminisztrációs, közigazgatási, kulturális, netán tudományos központja a nyelvközösségnek. Volt nemzeti színház, voltak iskolák s volt szavuk az állampolgároknak. Volt-e a magyar beszéd egységesülését elősegítő, siettető ilyen centrum?

Az ortoépia nem megmerevedett, statikus leírása és szabálygyűjteménye a beszédnek. Együtt fejlődött, csiszolódott a társadalom kulturáltságának alakulásával, követve a nyelvhasználatban végbement változásokat.

4. Hogyan alakult ki és fejlődött más nyelvekben az ortoépia?

1917-ben jelent meg Daniel Jones **angol** kiejtési szótára (Everyman's English Pronouncing Dictionary), amely 1956-ban már a 11. javított és átdolgozott kiadásnál tartott (ennek egy fotoprint kiadása 1963-ban Moszkvában is megjelent.), ezen felül közel 20 levonatban is kiadták Angliában. Az 1958 utáni kiadásokról már nem tájékozódtam, mert az a tény, hogy 40 év alatt harmincszor adták ki, ékesen bizonyítja, hogy a kiejtés egységesítése és gondozása szükséges, hasznos és fontos feladata a nyelvtudománynak. A hivatkozott szótár 58 ezer szót tartalmaz nemzetközi fonetikus írással (IPA). Mintegy 40 lapon foglalozik fonetikával és kiejtési tudnivalókkal, továbbá útbaigazítást ad a szótár használatához, közli a témában megjelent és felhasználható fonetikai munkák és szövegek könyvek listáját (köztük ilyeneket mint pl. D. Jones, The Pronunciation of English. 4. kiadás, 1956.; H. Sweet, The Sounds of English; H. E. Palmer, English Intonation stb.), valamint a szótár végén a fonetikai szakkifejezések magyarázatát. Kérdezhetné valaki, hogy miért kell az angoloknak kiejtési szótár, amikor az értelmező és kétnyelvű szótárakban is megtalálható a szavak helyes kiejtése. De ezt nem kérdezi senki, sőt Anglián kívül is adnak ki angol kiejtési szótárakat. Nálunk 1998-ban jelenik meg Nádasdy Ádámtól egy Angol kiejtési szótár, mely 70 ezer szót tartalmaz.

Az **amerikai angol**nak is van fonetikai szótára. A Michigan Egyetem tanára June Shoup által készített szótárt a közelmúltban dolgozta át a Los Angeles-i California Egyetemen egy nagyobb munkaközösség. Ez 250 ezer szócikket tartalmaz. A kiejtést nemzetközi fonetikus írással közlik a californiai sztenderd kiejtés szerint. A 30 db mágneslemezes (tehát számítógépes használatra készült) anyagot összevetették más amerikai szerzők munkáival is. (Pl. J. S. Kenyon–T. A. Knott, A Pronouncing Dictionary of American English; J. S. Kenyon, American Pronunciation. Michigan.)

A kiejtés szabályozásának és szabályozhatóságának megítélése a **francia** nyelvészek körében ma sem egyértelműen pozitív. Többen a vezető nyelvészek közül, mint pl. Martinet is úgy véle-

kedtek, hogy az általános műveltséghez nem tartozik hozzá a betű és a hang megkülönböztetése, s még a felsőfokú végzettségű emberek is képtelenek elkülöníteni a nyelvi működés különböző mozzanatait, nem tudják megítélni egy "rossznak tűnő" mondat vagy szó hallatán, hogy általában rossz artikulációval ejtették-e, vagy csak egy hangot képeztek rosszul, vagy egy morfológiai variáns helytelen használatával van-e dolguk, esetleg egy lexikai elem szerepel-e pontatlanul a beszédben. Másrészt, ahány beszélő, annyiféle a kiejtés, s ehhez még hozzávesszük a nyelvjárási különbözőségeket, a szociális helyzetből fakadó eltéréseket, a beszédhelyzet hatását a kiejtésre stb. stb., akkor teljesen reménytelen, illuzorikus dolog ortoépiai normát meghatározni.

Mindezek ellenére már a XIX. sz. végétől jelentek meg olyan francia értelmező szótárak, amelyekben szó van a kiejtésről is pl. Littré, „A francia nyelv szótára” (Le Dictionnaire de la langue française, Paris, 1877.), 1900-ban Hatzfeld és Darmesteter általános szótára (Le Dictionnaire général).

A húszas évek közepétől számos, a kiejtésnek szentelt szótár jelent meg: 1924-ben „A francia nyelv fonetikai szótára”, amely H. Michaelis és P. Passy munkája (Dictionnaire phonétique de la langue française. Hannover, 2. kiadás); ugyanezzel a címmel 1930-ban A. Barbeau és E. Rodhe szótára (Dictionnaire phonétique de la langue française. Stockholm); 1962-ben pedig L. Warnant kiejtési szótára (Dictionnaire de la prononciation française. Gembloux);

1973-ban jelent meg a Martinet–Walter-féle kiejtési szótár (Dictionnaire de la prononciation française dans son usage réel. Paris), mely kb. 55000 szó kiejtését adja meg IPA átírásban, egy-szerre több réteg kiejtési normájának megfelelően;

1987-ben jelent meg L. Warnant kiejtési szótára (Dictionnaire de la prononciation française dans son usage réel), amely nemcsak a francia, hanem más anyanyelvűek számára is készült. Több mint 55000 szót és 24000 francia és idegen nyelvű tulajdonnevet tartalmaz a párizsi régióhoz tartozó 20 és 50 év közötti értelmiségiek kiejtésének megfelelően.

L. még: P.R. Léon, Prononciation du français standard.

Úgy tűnik, napjainkra konszenzus alakult ki abban, hogy a párizsi kiejtést kell a francia helyesbeszéd alapjául venni, mert a) Párizs az ország gazdasági, politikai és kulturális központja, b) mert egy olyan centralizált országban, mint Franciaország a főváros nyelvi és kiejtési szempontból is olvasztótégelyként funkcionál, c) mert többségükben itt élnek azok a személyiségek, akiknek Franciaországra és külföld felé legnagyobb a nyelvi kisugárzásuk. Azért elemezték az értelmiségiek kiejtését, mert ők nemcsak tisztán fejezik ki magukat, hanem finom eleganciával használják a francia nyelvet.

Az **orosz** ortoépiái norma főbb vonásai a XVII. század első felében, a moszkvai köznyelv bázisán alakultak ki, s a nemzeti nyelv egysége-sülésével váltak az orosz nyelv általános normájává a XIX. század második felében. A kiejtés egységesülésében fontos szerepet játszott a színház, az iskola, később a hangosfilm, a rádió, a televízió stb. Az orosz ortoépia XX. századi fejlődésének főbb állomásait az alábbi szerzők és kiadványok jelzik:

1928. – D.N. Ušakov, „Az orosz ortoépia és feladatai” (Russkaja orfoepija i jejo zadači)

1936. – L.V. Ščerba, „A mintaszerű orosz kiejtés normáiról” (O normach obrazcovogo russkogo proiznošenija)

1948. – G.O. Vinokur, „Az orosz színpadi kiejtés” (Russkoje sceničeskoje proiznošenije)

1950. – R.I. Avanesov, „Az orosz köznyelvi kiejtés” (Russkoje literaturnoje proiznošenije) – 1972-ig 5 kiadásban jelent meg.

1960. – R.I. Avanesov–S.I. Ožegov, „Az orosz köznyelvi kiejtés és hangsúly. Kiejtési kézikönyv” (Russkoje literaturnoje proiznošenije i udarenije. Slovar' spravočnik)

A már említett orosz kiejtési kézikönyv 36 és fél nyomdai ív terjedelemben 50 000-nél több szó helyes kiejtését adja meg. A Tudnivalók az orosz kiejtésről és hangsúlyról c. fejezetében (664–708) pedig megtaláljuk az orosz köznyelvi kiejtés szabályait, tematikus elrendezésben 1–181.§-ban. (A szándékos félreérté-

sek elkerülése végett megjegyezzük, hogy ezek semmiben sem hasonlítanak a BTK paragrafusaihoz.) A fentiekén kívül a kiadványban 3 lap bevezetés, 17 lap szótárhasználati útmutató – jelmagyarazattal –olvasható.

A **német** irodalmi nyelv egységesülése elég későn a XVIII. század végétől, illetőleg Goethe irodalmi munkásságával kezdődik és egészen a XX. századig tart. Az írott nyelv kodifikálását követően a XIX. század közepétől foglalkoznak a német kiejtés szabályozásával, elsősorban Siebs kezdeményezésére. Az ortoépia alapelveinek a kidolgozására azonban csak a XIX. sz. végén került sor. Viëtor és Siebs úgy vélekedtek, hogy szükség van egy nyelvjárások feletti nyelvváltozatra, amit az egész német nyelvterületen megértenek. **1885**-ben jelent meg Viëtornak „A német irodalmi kiejtés” című könyve (Aussprache des Schriftdeutschen), **1898**-ban pedig napvilágot látott Siebsnek a német színpadi kiejtésről írott munkája is (Deutsche Bühnenaussprache). Ez utóbbiban a szerző a kiejtés orientálására szabályokat is megadott. A kiejtés egységesülése/egységesítése északi német nyelvjárasi alapon történt, melyet a többi nyelvjárást beszélők alig értettek, de az egész országban korrektnek és mintaszerűnek fogadtak el. Az is igaz, hogy a legtöbb kiejtéssel foglalkozó tudós is arról a nyelvterületről származott.

Siebs megállapításai sok mindenben eltértek a tényleges nyelvhasználattól, ezért többször felülvizsgálták, korrigálták, tételeit újrafogalmazták. **1957**-ben de Boor és Diels, majd **1969** után de Boor, Moser és Winkler dolgozták át Siebs műveit (Deutsche Aussprache. Reine und gemäßigte Hochlautung mit Aussprachewörterbuch). Figyelmet érdemel, hogy megkülönböztették a kiejtési normát (azaz a mintaszerű, tiszta ejtés szabályait) és a nyelvhasználati sztenderdet, a mérvadó kiejtést, melynek szabályai jóval lazábbak, s a művelt, iskolázott nagyközönség beszédével szembeni igényeket fogalmazták meg.

Az **1960**-as években az NDK-ban létrehoztak egy munkaközösséget a köznyelvi kiejtés vizsgálatára, tanulmányozására. Sokoldalú és alapos elemzéseknek vetették alá a köznyelvi kiejtést: színházi előadásokat, filmeket, rádió és televíziós műsorokat vizsgáltak. Ennek a munkának volt a terméke az **1964**-ben kiadott német kiejtési szótár (Wörterbuch der deutschen Aussprache).

(Forrás: Kleine Enzyklopädie Deutsche Sprache. 1983. Leipzig.)

(Magyar szerzőtől is jelent meg német kiejtéssel foglalkozó munka: Hell Györgynek „Übungen zur deutschen Standardaussprache” címmel 1996-ban megjelent könyvére gondolok.)

A **lengyel** irodalmi nyelv (köznyelv), amely elsősorban a krakkói központú malopolski nyelvváltozatból alakult ki, a középlengyel korban, XV. századra egységesnek mondható. Krakóban 1364-ben Akadémiát alapítottak. 1440 körül jelent meg az első helyesírás, a „Traktat ortograficzny Parkoszowi”. Az újlengyel korban Varsó lett az állam gazdasági, politikai, kulturális központja, s ennek hatása tükröződött a köznyelv fejlődésében is. A középlengyel kortól kezdve nagyon sok szótár (helyesírási is), nyelvtan jelent meg. A XIX. századtól különböző intézmények, társaságok vetették fel a nyelvvédelem, a nyelv szabályozásának gondolatát.

A II. világháború előtti utolsó évtizedben jelentős próbálkozások történtek a helyes kiejtés (ortoépia) alapelveinek, szabályainak a meghatározására. Ennek igényével először a lengyel színpadi művészek szövetsége lépett fel, és 1923-ban Varsóban, a színiiskolai oktatók konferenciáján a neves fonetikus, Tytus Benni professzor tartott e témában nagyon alapos előadást. Ő világított rá először gyakorlati és elméleti szempontokból a fonetikai jelenségek lényegére, s 1924-ben jelent meg ortoépiái munkája „Lengyel ortofónia” (Ortofonia polska. Uwagi o wzorowej wymowie dla artystów, nauczycieli i wykształconego ogółu polskiego) címmel, amelyet elsősorban a művészek, tanárok és a

művelt lengyelség számára készített a mintaszerű lengyel kiejtésről.

A színészek kezdeményezéséhez csatlakoztak a nyelvészek, nyelvészeti társaságok, majd felállították a Hatok Bizottságát, amely 5 általános és 13 részszabályt dolgozott ki, s ezeket **1926**-ban tették közzé. A viták után, **1930**-ban adták ki a helyes kiejtési szabályzatot, „A helyes lengyel kiejtés szabályai” címmel (Prawidła poprawnej wymowy polskiej), amelyet Zenon Klemensiewicz adott nyomdába, s amelyre az illetékes minisztérium valamennyi oktatási intézmény tanárainak felhívta a figyelmét.

A lengyel kiejtési szótár (Słownik wymowy polskiej PWN. Warszawa–Kraków) **1977**-ben jelent meg hangplemez melléklettel. Összeállításakor a szerzők nemcsak a lengyel, hanem a lengyelül tanuló más anyanyelvűekre is gondoltak. Az előszó, valamint a bevezető tanulmányok, útmutatók angolul, franciául, németül, oroszul is olvashatók, gazdag hangtani irodalomjegyzéket és jelmagyarázatot tartalmaz, s az IPA jelkészletét alkalmazza, valamint megadja a lengyel ragozási típusokat is példákkal. Ebben a bevezető részben szó van a lengyel kiejtés problematikájáról, a hangok, hangkapcsolatok helyes ejtéséről. Az 564 lapnyi szótári részben a helyes kiejtés mellett a helytelen ejtést is feltünteti.

5. A magyar helyesbeszéd ügye századunkban

Magyarországon a köznyelvi egységesülés az irodalmi nyelvben, azaz a nemzeti nyelvnek az írott s nem a beszélt formájában ment végbe. (Ezzel részletesen Bárczi, Benkő, Deme foglalkoztak.) Bárczit idézem:

"Nálunk, mint tudjuk, a XVI. század magyar íródeákjai, ösztönösen megérezve, hogy a szétszaggatott nemzet egységét csak a nyelv egysége tudja biztosítani, megindították egy nyelvjárás fölötti í r o t t nyelv kialakulását, majd a felvilágosodás korában meg a reformkorban íróink, nyelvészeink, esztétáink, tudósaink e nyelvet, megvalósítva gyakorlatilag teljes egységét, irodalmi nyelvvé avatták, mely az egész nemzet közös kincse lett. Nem

mindenütt az írott nyelvben indult el az egységesülés; szerencsésebb országokban, hol korábban kialakult megfelelő politikai és művelődési középpont, az egységes nyelvi eszmény hamarabb valósulhatott meg a pallérozott beszédben, mint az írásművekben." (Bárczi Géza, Elnöki megnyitó. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Budapest, 1967. 16)

Négy dátumhoz, négy eseményhez köthető – véleményem szerint – a magyar helyesbeszéd ügyének XX. századi alakulása.

A) 1937-ben Kodály Zoltán emelt szót a jó magyar kiejtésért. "A JÓ MAGYAR KIEJTÉSÉRT

(...) Vannak tehát a nyelvhelyességnek írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemei is. (...) Az élőbeszéd azon elemei, amelyekre nézve az írásjelek határozott utasítást nem adnak, sokkal inkább vannak a beszélő vagy felolvasó önkényére bízva, mint az írásban rögzíthető elemek. Egyrészt, mert Szabályai eddig sehol összegyűjtve nincsenek, másrészt, mert zenei elemekről lévén szó, nem mindenkiben van elegendő hallásbeli fejlettség, hogy egyáltalában észrevegye, megfigyelje és kövesse törvényszerűségüket." (In: Kodály Zoltán, Visszatekintés 2. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. Budapest, 1974. 289–90; 291–2; 300)

Keresztury Dezsőnek egy általam hangszalagon rögzített visszaemlékezéséből kiderül, hogy a magyar tudomány egyes képviselői századunk első felében milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az értelmes és szép beszédnek. Ők teljesen szinkronban voltak tudományunk európai fejlődésével. Idézem Keresztury Dezső szavait:

"Amikor én az Eötvös Collegiumba kerültem, ez az intézmény a magyar irodalomtörténet és nyelvtudomány fellegvára volt. Az egyetemen Gombocz Zoltán volt a professzorom, a kollégiumban, majd az egyetemen Horváth János. Mind a kettőtől azt tanultam meg, hogy a nyelvészet nem pusztán formális tudomány, hanem az emberi lélek kifejezésének a vizsgálata. Ugyanezt tanultam Horváth Jánostól is. Mindkettőtől azt, hogy nem-

csak írni kell értelmesen és szépen, hanem beszélni is lehetőleg világosan és tisztán. Mind a kettő az egyetem nagytermében tartott előadást, nem erősebb hangon, mint ahogy én most beszélek, de olyan tiszta, világos artikulációval, hogy az utolsó padban is érteni lehetett, amit mondtak.

(...) Az óráimon azt igyekeztem továbbadni tanítványaimnak, amit két nagy mesteremtől tanultam. Tehát hírhedt voltam arról, hogy fontosnak tartottam a világos fogalmazást, a tiszta beszédet, és a tárgyaknak olyan szemléletét, vizsgálatát, amely valamelyest túlmutatott magán a pusztá szövegen. (...)

Kár, hogy Kodálynak a nyelvromlásról tett kijelentése a nyelvészeket, de különösen Laziczius Gyulát érzékenyebben érintette, mint annak a megállapítása, hogy a magyar kiejtés kutatásában elmaradtunk, a kiejtés szabályai kidolgozatlanok. Kodály több mindenben tévedett. A zenetudós szempontjából fogalmazta meg véleményét, s mint tudjuk, a zenében nem lehet a kottától eltérni, nem lehet hamisan énekelni. (Mellébeszélni lehet, melléénekelni nem!) Ezért a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötték. Ma már nyilvánvaló, hogy Lazicziusnak sem volt mindenben igaza, s bármily furcsa, ezeket a megállapításait használják fel érvként kortárs nyelvészeink közül többen is a magyar kiejtés normalizálásának elvetésére. Pedig ugyanabban a vitairatában Laziczius ezeket is leírta, idézem: "Az is téves megállapítás (Kodálytól), hogy nálunk ""nincs kötelező irodalmi kiejtés"". A magyar köznyelv, amelyet a városok műveltebb rétegei beszélnek, élő valóság: ezt csak senki nem tagadhatja?! E köznyelvi ejtést sugározza szét a szószék, a színház, a rádió stb. Ennek az ejtésnek megvannak a sajátosságai, amelyek végső fokon a népnyelvi ejtésben gyökereznek a nélkül, hogy bármelyik népnyelvi terület ejtéssajáttságaival pontosan egyeznének. A magyar köznyelvi ejtés a népi ejtés fölé boltosodva kiegyenlíti a nyelvjárássok ejtéskülönbségeit. Aki nálunk a fórumra (szószékre, színpadra, rádió elé stb.) lép, annak le kell oldania a magyar tájnyelvi ejtés szélsőséges sajátosságainak saruit, és el kell sajátítania azt a valóban semleges, de egyáltalán nem ízetlen és nem színtelen

ejtést, amelyről Kodály is beszél, különben a provincializmus derűjébe fullad kísérlete. A "tizenhat iskola" is ezt az ejtést tanítja, sőt nem ritkán olyan kíméletlen eréllyel, hogy a népnyelv bizony komoly kárát látja." (Laziczius Gyula, A magyar kiejtésről MNy. 1938: 313–4.) De különösen figyelmet érdemelnének ma is Laziczius következő sorai: "...Kodály azt írja, hogy nálunk nincs beszédkultúra. Ez így túlzás, az azonban kétségtelen, hogy beszédkultúránk csakugyan hiányos. A hiányokat én két körülményben látom. A **közömbösségben**, ami a nyelvhasználat választékosságával és gondozottságával szemben még a műveltebb rétegeinknél is tapasztalható, és a **fonétikai iskolázottság sekélyességében**." (I. m. 316. – kiemelés tőlem.)

B) A következő mérföldkő a magyar ortoépia történetében **1965**, az egri kiejtési konferencia volt. Az egri kiejtési konferencián Bárcki Géza elnöki megnyitójában leszögezte: "Minden művelt nyelv kialakította a beszédnek, a nyelv hangzásának normáit. E téren kétségtelenül elmaradtunk, és e kérdés nálunk immár égetővé vált." (Elnöki megnyitó. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Budapest, 1967. 17.) Hangsúlyozta, hogy "Sokan érzik, hogy irodalmi nyelvünk rendkívül magas szintje mellett, helyesebben mélyen alatta, élő beszédünk hangzásának törvényei rendezetlenek, kiejtésünk szinte az anarchia állapotát mutatja." (Bárcki, i. m. 18.) Majd határozottan kijelentette: "...mindenkitől, aki a nyilvánosság előtt szót kér, meg lehet kívánni, hogy irodalmi nyelvünkhöz méltó, egységesen szabályozott, szép magyar kiejtéssel beszéljen." (Bárcki, i. m. 17.)

Vitaindító előadásában Deme László foglalkozott a kiejtés "romlásával", s megállapította, hogy a) a változás még nem romlás, b) az egységes magyar kiejtési norma még ki sem alakult, majd sorra vette kiejtésünk vitatott kérdéseit. Az időtartammal kapcsolatban ezt mondja: "...micsoda hallatlan kára volna a rövid és hosszú időtartam következetes szembeállítására alapozott magyar hangrendszernek az, ha a felső nyelvállású magánhangzók tartományában ez a következetes kettősség csorbát szenvedne; ha érvényre jutna az *i*, *u*, *ü* és *í*, *ú*, *ű* közötti különbség elmosódása-

nak nyelvjárásilag megalapozott, de a fejlődés szempontjából semmiképp sem kívánatos tendenciája!" (Kiejtésünk vitatott kérdései. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Budapest, 1967. 43.) Deme László előadásának VI. pontjában kijelölte és elosztotta a feladatokat is, miután kijelentette: "... csak **közösen**, széles társadalmi megmozdulással lehet elvégezni, de még megkezdeni is" (ti. a feladatokat), így folytatta: "El kell végeznünk a mai helyzet széles körű felmérését s a helyes kiejtési norma sokoldalú kidolgozását, majd rögzítését." Ezzel párhuzamosan példatárba kell összegyűjteni a normától eltérő típusokat, majd a norma és a hibatár alapján meg lehet határozni a nevelési-javítási igényeket (Deme, i. m. 55–6.).

A konferencia 10 pontos határozatában nagy súllyal szerepel a beszédtechnika széles körű oktatása, valamint a magyar nyelv részletes hangtanának mielőbbi elkészítése.

Mi történt Eger után? A kiejtés kodifikálásához hozzá sem lehetett kezdeni, mert előbb a nyelvi norma, kiejtési standard/sztenderd kérdésében kellett volna közös nevezőre jutni. A *standard* vagy *szenderd*, a *standardizálni* vagy *sztenderdizélni* szóhasználat megosztotta a szakembereket (ld. Deme László). Pedig Bárczi Géza fejtegetése e tekintetben is világos eligazodást, jó kiindulási lehetőséget adott. Idézem:

"Mindenkiben, aki szívén viseli anyanyelve sorsát, kell élnie többé-kevésbé tudatosan egy nyelvi eszménynek. Sokszor kérdezik – szakmai oldalról is – mi is voltaképpen ez a nyelvi eszmény. Vajon nemcsak szépen hangzó szó, ködös fogalom, melyen használói sem igen tudják, mit értsenek. Pedig a nyelvi eszmény egyáltalán nem valami ködös, rendkívüli tudományos kiötöltség. Mindenki, aki megállapítja például Móra Ferencről, hogy nyelve szép, ízesen magyaros, vagy kipécéz a mindennapi használatban egy-egy nyelvi fonákságot, ezzel máris elárulta, hogy él benne, ha esetleg homályosan is, egy nyelvi eszmény, amelyhez hasonlítja azokat a nyelvi jelenségeket, amelyekről ítéletet mond. Az egyénben élő ilyen eszménynek kétségtelenül

lehetnek és valószínűleg vannak is szubjektív elemei, de bizonyos, hogy tárgyilagos szemlélettel is meg lehet találni azokat a vonásokat, melyek kiemelten jellemzik. A nyelvi eszmény egy olyan magyar nyelv – mind a művészi igényű írásművekben (s elsősorban ezekben), mind pedig a nyelvhasználat minden egyéb területén, a tudományos okfejtésekben, a mindennapi beszédben és a kérész életre szánt írásokban is –, mely épen őrzi a maga hagyományos, értékes tulajdonságait, azaz a tömörséget, a képszerűséget, a finom árnyaltságot, a világos szabatoságot és a változatos hangzást, továbbá a rugalmasságot, mely magában foglalja nemcsak a különféle műfajokhoz, hanem a megváltozott igényekhez való simulást, anélkül, hogy szakítani kellene ősi jellemével. Ezek persze általánosságokban jellemzik nyelvünket, a tovább bontásban ki kell keresnünk azokat az eszközöket, melyek segítségével az említett erények megvalósulnak, tehát a nyelv egész felépítését, hangrendszerét, nyelvtanát, szókincsét." (Bárczi Géza, *Nyelvművelésünk*. Budapest, 1974. 23–4.)

C) 1983-ban Szombathelyen került sor a Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusára. Benkő Loránd „Irodalmi nyelv – köznyelv” címmel tartott előadásában részletesen foglalkozott a két nyelvhasználati forma: a hangzó beszéd és az írott közlés szerepével. Elvileg elismerve az élőbeszéd elsődleges voltát az írással szemben, főként a műveltség kezdetibb szakaszaira vonatkozóan, foglalkozott az írásosságnak a hangzó beszédre gyakorolt hatásával, s kijelentette: ..."nyugodtan lehet állítani, hogy az írott szövegből a hangzó szövegbe való átmenetet képviselő közlések az adott szinteken és műfaji keretekben az ember nyelvi közlésének legmagasabb rendű formái." (Benkő Loránd, *Irodalmi nyelv köznyelv*. In: *A magyar nyelv rétegződése*. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. AkK, Budapest, 1988. 20.) Majd így folytatta: "Mindenekelőtt a tudományos kutatásban az eddiginél több gondot kellene fordítani a hangzó és az írott szövegek korrelációinak kérdéseire, egyezéseiknek és különbségeiknek nemcsak általánosságban való megállapítására, hanem ide

vágó tüzetes szövegelemzések elvégzésére. (...) Behatóbb figyelmet érdemelne az írott szövegek élőszóban való megjelenítésének problematikája, külön a felolvasott, külön a betanult és külön a hozzávetőleges emlékezet alapján elmondott írásművek élőszóbeli reprodukálásának sok-sok érdekes és eltérő mozzanata. Ezek – fontos kommunikációs szerepükkel ellenkezően – még alig-alig képezték nálunk tudományos igényű, tüzetesebb vizsgálat tárgyát.

Az iskolai oktatás különböző szintjein – e szinteknek megfelelő mennyiségű tárgyalásban – ugyancsak jelentékeny súlyt kellene kapnia ennek a témakörnek, hiszen a nyelvhasználat olyan alapvető kérdései kerülhetnek itt terítékre, amelyek a mindennapi nyelvi érintkezés csomópontjaiban állanak. Az oktatási folyamatokban a két nyelvhasználati forma egyenlő fontosságú szerepeltetése és egymásra vonatkoztatása természetesen szintén kívánatos." (I. m. 20–1.)

A normának a nyelvi egységesülésben játszott szerepéről szólva kijelentette: "Jól ismeretes, hogy ebben a kiválasztó, egységesítő, normalizáló tevékenységben milyen fontos szerepet játszottak és játszanak a tudatos nyelvi fejlesztés, szabályozás olyan tényezői, mint az ortográfiák, a grammatikák és a szótárak." (I. m. 22.) Hozzáteszem: és játszhatna az ortoéopia a magyar kiejtés egységesülésében. A ma is időszerű, újraolvasásra érdemes előadásnak az ezredfordulón is érvényes, témánkat közelebbről is érintő még egy megállapítására szeretném a figyelmet felhívni:

"A nyelvtudomány, illetőleg a nyelv hivatásos művelőinek a figyelme is kiemelten irányul a közös nyelvi norma minél tüzetesebb leírására, illetőleg ápolására – a legkülönbözőbb rendű és rangú tudományos és nyelvművelő művek bőven tanúsítják ezt. Mégis úgy érzem, az ide vágó kérdéseknek mind az elméleti, mind a konkrét és tüzetes szövegelemzésekig elhatoló gyakorlati megközelítésében sokféle teendő van még, és bizonyos adósságokat is mihamarabb pótolni kellene. Gondolok itt például a ré-

góta elhatározott és megindított, de azóta is vajúdó normatív kiejtési kézikönyv elkészítésére." (I. m. 26.)

Adósságunk 1983 óta inkább növekedett, mintsem csökkent volna. Miért feneklett meg az egri konferencia határozatainak a megvalósítása? Miért nem folytatódott a szombathelyi kongresszuson elhangzottaknak megfelelően a magyar ortoézia kimunkálása?

a) A munkában, a végrehajtásban nem alakult ki olyan társadalmi közakarát, határozottság, mint amilyen az elhatározásban, a "megajánlásban" volt.

b) Nem jött létre a kutatók, az oktatók és a nyelvművelők között egyetértés az alapkérdésekben sem (pl. norma, sztenderd, stb.).

c) A döntéshozó illetékesek a kezdeti nekirugaszkodás, de különösen Bárczi Géza halála után elpártoltak a magyar kiejtés ügyé- nek a hathatós támogatásától. (Nem jött létre az MTA-n a Helyesírási Bizottsághoz hasonló Helyesbeszéd Bizottság, a fonetika és beszédkutatás egyébként is gyatra műhelyeit, báziskezdeményeit leépítették (egyetemen, a Gyógypedagógiai Főiskolán). Létszámstoppra vagy Bokros-csomagra hivatkozva adminisztratív intézkedésekkel ellehetetlenítették a szakmai utánpótlást.

d) A káderpolitika az egészséges munkamegosztást, a teammunkát tette lehetetlenné. Hogy kinek és miért volt ez érdeke? Nem az én dolgom megválaszolni. Az okok közül egyet mégis megemlítek, a munkamegosztás gyengeségét. Tapasztalatom teljesen alátámasztja a már említett közgazdász megállapítását:

„Jól állunk-e itt a munkamegosztással? Határozott nem a válasz. (...) Átugrottunk egy egész korszakot – a polgári munkamegosztás és családi összetartozás kialakulásának korszakát –, és most olyan körülmények közé kerültünk, ahol látszólag már nincs is rá szükség. Gyerek az iskolában, apa a munkahelyén, anya pedig úgyszintén, egyes esetekben a konyhában. **Ez nem munkamegosztás, csak külön végzett munka.** [Kiemelés tőlem.] (...)”(Hova megy a tőke? In:Bródy András, i. m.108.)

e) A beszéd tan és hangtan oktatásában hasonló leépülés ment végbe mint a kutatásban. (Érdemes megvizsgálni a különböző szintű képzési terveket, programokat egészen a doktoriskoláig [PhD]).

f) A beszéd és írás viszonyának s a beszéd társadalmi szerepének a megítélésében nem történt lényeges szemléleti változás, pedig erről szó esett a szombathelyi magyar nyelvészkongresszuson is Benkő Loránd előadásában.

g) Az elektronikus sajtó (rádió, TV) kínálta óriási lehetőségek nagyrészt kihasználatlanok maradtak, ugyanis ezen keresztül lehetett volna tömegbázist teremteni az igényes beszédnek. Az Édes Anyanyelvünk és a Beszélni nehéz műsorok mellett több a helyesbeszéddel, a különböző kiejtési stílusokkal foglalkozó tudományos ismeretterjesztő műsorra is szükség lenne.

h) A színházak sem tettek meg mindent, amit megtehettek volna a szép magyar beszéd propagálásában, terjesztésében.

6. Két próbálkozás a magyar helyesbeszédért

Az elmúlt három évben két pályázatot nyújtottam be a magyar ortoépia támogatására. Az elsőt 1995 elején az ETALON-HÍD Kulturális Alapítványhoz, a másodikat ez év februárjában a FEFA-hoz. A pályázatokban felvázolt koncepció és program fontosabb mozzanataira előadásomban is szeretnék röviden kitérni, mivel – úgy vélem – a jelenlévők számára sem érdektelen.

Nyelvi norma és kiejtési sztenderd problémájáról kifejtettük:

A mai magyar nyelv rendszerének tudományos leírása – beleértve a fonológiai-fonetikai részrendszerének a működéséről/működtetéséről szóló ismereteket is –, továbbá az anyanyelv eredményes oktatása, valamint a magyarul tanuló külföldiek nyelvtanulásának/tanításának az érdeke, továbbá az igényes, választékos, kulturált nyelvhasználatra nevelés érdeke egyaránt megköveteli a nyelvi norma és a kiejtési sztenderd fogalmának a tisztázását, mely előfeltétele az ortoépia kidolgozásának.

A norma a nyelvi rendszerre vonatkozik, a rendszer optimális működésének legáltalánosabb szabályait foglalja össze, míg a

szotenderd a nyelv mőkodtetésének, beszédbeli megvalósításának nyelvhasználati szokásait, konvencióit, szabályait adja meg. A szotenderd a norma alkalmazása társadalmilag elfogadott, hiteles formában, mely forma bizonyos mértékig megtűri a megvalósítás individuális vagy egyéb eredetű esetlegességeit is. Leegyszerűsítve: a norma az általánosabb törvényszerűségeket, szabályosságokat, rendszerjellemezőket fejezi ki, a szotenderd pedig konkrét alkalmazási szabályokat, előírásokat ad a nyelvhasználat gyakorlata számára. Hasonlattal élve úgy is mondhatjuk, hogy a norma "termékleírás" ad a nyelvről, a szotenderd pedig "használati utasítás" a nyelvhez, a nyelvhasználat számára.

A norma és a szotenderd problematikáját a hangtanra szűkítve is a nyelv és a beszéd fogalmi megkülönböztetéséből kell kiindulnunk, és a fonológia-fonetika kettősségében kell megítélnünk. Ebben az aspektusban nyilvánvaló, hogy a norma a nyelv fonológiai rendszerében keresendő, míg a kiejtési szotenderd a beszéd fonetikai sajátágaiban tükröződik.

Beszédünk hangzása az írott formánál sokkal gazdagabban és árnyaltabban fejezi ki gondolatainkat, a közléshez való viszonyunkat, különböző pozitív és negatív érzelmeinket, lelkiállapotunkat, még a titkolt szándékainkat is, egész személyiségünket! Nyelvi norma és kiejtési szotenderd hiányában mindez lehetetlen, érthetetlen (dekódolhatatlan) volna.

A kiejtésszabályozás szükségessége és megvalósíthatósága

A kiejtési norma körül folyó viták alapproblémája hármias: a) szükség van-e beavatkozásra, szabályozásra anyanyelvünk ejtését (azaz kérését, artikulációját) és hangzását illetően, b) lehetséges-e mindenki számára érthető és használható kiejtési szabályokat megfogalmazni, egzakt normákat felállítani, c) hogyan viszonyuljon a norma a nyelvváltozatok sokféleségéhez.

A nyelvhasználat szabályozásával szemben elhangzó vélemények szélsőséges esete, amikor mindennemű beavatkozásban a személyi szabadság korlátozását látják. Ha a nyelv csak az önkifejezés és önmegvalósítás eszköze lenne, nem pedig a társadalmi érintkezésé, nem az emberek közötti kommunikáció leg-

főbb eszközeként szolgálna, akkor lehetne elfogadni az ilyen érvelés jogosságát.

Az emberi társadalomban az anyagi és szellemi értékeknek megvan a rájuk jellemző minősége, ami védelemre szorul, oltalomban részesül. Akár szabvány vagy szerzői jog, akár törvény vagy KRESZ, illetve szervezeti és működési szabályzat formájában jelenik is meg, a cél ugyanaz: pontosan megadni a termékek garantált minőségi jellemzőit, biztosítani valamely szervezet, az egész társadalom zavartalan működését. Csak végiggondolása nem pedig kifejtése szükséges annak a vitathatatlan szerepnek, amelyet a nyelv játszik a társadalom életében. A nyelvnek is van termék-leírása: szótára, grammatikája és fonetikája, de a nyelvhasználati szokások kodifikálása enyhén szólva hiányos, különösen a kiejtés tekintetében. Sokszor tapasztaljuk, hogy (vagy a "használati utasítások" hiánya, vagy be nem tartása miatt) a nyelvet nem úgy használják, ahogy szerepét optimálisan betölthetné.

Megjegyzés a köznyelvi kiejtés szabályozásának elveihez

A kiejtésre hatással lévő tényezők és a nyelvi változások sokfélék. Ezeket két nagy csoportra oszthatjuk: a) rendszert-erősítő, -gazdagító jelenségekre és b) rendszert-gyengítőkre, a magyar nyelv hangzási rendszere ellen ható tényezőkre. A nyílt és a zárt >e< megkülönböztetését gazdagító, értékmegőrző tényezőnek tartom, míg a beszédhangok rövidítése a rendszert rombolja.

A kiejtési norma meghatározásánál érvényesítendő alapelvek közül hangsúlyozottan kell figyelemmel lennünk:

a) a beszédhangok fonológiai értékrendjére. (A rövid–hosszú fonológiai oppozíció miatt nem lehetünk elnézők a beszédhangok tartamának a megrövidítését illetően.)

b) a nyelv artikulációs és percepciós bázisának sajátosságaira. (Például idegen a magyartól a mássalhangzók palatalizációja, velarizációja és faringalizációja. A köznyelvtől idegen a magánhangzók redukciója és diftongusos ejtése. Viszont a szóhangsúly csak az első szótagon lehet. A magánhangzórend- szer

négyféle nyíltsági foka, nyelvemelkedésbeli különbözősége, a kerek ajakrész stb. a magyar beszédképzés sajátosságaihoz tartozik.)

c) Ortofóniai követelmények érvényesítése jelentheti pl. az orrhang-zás, a hadaró, a vontatott beszéd, valamint bizonyos fokig a dentalveoláris, továbbá az alveoprepalatális spiránsok és affrikáták selypesbe hajló ejtésének a helytelenítését.

d) Szabályozásra szorul az idegen szavak ejtése, minthogy az eredeti ejtésben olyan hangok is előfordulnak, amelyek a magyar hangállományból hiányoznak. (Pl. nazális magánhangzók, redukált hangok, más szóhangsúlyok stb., stb.)

A kiejtési norma nyelvészeti-fonetikai bázisa

A nyelvtudomány – és benne a fonetika – századunk második felében számos olyan eszköz birtokába jutott, amely lehetővé tette a pontos és hatékony fonetikai elem- és szerkezetvizsgálatokat s hozzá kialakította a megfelelő mérési, elemzési metódusokat. A fonometriás eredmények feldolgozásával, tudományos általánosításával új felismerésekre jutottunk. Ezek birtokában képesek vagyunk a nyelv működését optimalizáló beavatkozásokra olyan területeken is, ahol korábban erre nem nyílt lehetőség. Így kerülhet sor a hangzásforma szabályozásának újabb felvetésére, de már egy magasabb szinten és a korábbinál nagyobb megalapozottsággal.

Az elmélet továbbfejlődésében a fonetika szakrendszerének kibővülését tartom a legjelentősebbnek. Ennek sorában a beszédakusztika, a beszédpercepció óriási ütemű fejlődését, a fonológia kiterjedélyesedését, a nyelvi univerzálékutatás eredményeit és a hangtipológiát említhetem.

A hangtest magas fokú strukturáltsága, sztereotíp szerkezeti elrendezettsége teszi lehetővé a gazdaságosságban, gondolati és érzelmi tartalomban semmi máshoz nem hasonlítható információátvitelt. A beszéd hangszövetében kétféle, nyelvileg releváns formációt különböztethetünk meg:

a) a hangfolyam szegmentálásával (lineáris tagolásával) kimutatható szerkezeti formációt, az ún. szegmentális szerkezetet és

b) a szegmentálisra ráépült, az ún. szupraszegmentálisat. Az előző a morfofonetika tárgykörét foglalja magában, az utóbbi pedig a mondat- és a szövegfonetika tárgyát képezi.

Tudjuk, hogy a hangszerkezet finom tagolását, s ezzel a nyelvi jelelkülönítő és jelmegettesítő képességének, erejének fokozását a hangképző szervek változatos konfigurációival, helyzet-, állapotváltozásaival érzük el. Az artikulációs helyzetek változásai eredményezik a hangsajátságok sokféleségét. A nyelv fonetikai kódrendszere pedig a hangsajátságokra épül. Egy-egy beszédhang fonetikai minőségét a hangsajátságai összessége adja. A hangsajátságokat négyféle szempontból rendszerezhetjük:

a) fiziológiai előállításuk szempontjából nézve képzési jegyeket kapunk,

b) akusztikus megjelenésükben akusztikus paramétereknek,

c) hangészlelési szempontból percepciósi jellemzőknek, kulcsoknak nevezzük őket és

d) a nyelvi funkciójukat tekintve pedig megkülönböztető (disztinktív) tulajdonságokról beszélünk.

A beszédhangok fonetikai minőségének a megállapítása még ma is többnyire érzékszervi benyomások alapján a kutató tudatában rögzült hangzasmintákhoz, pontosabban motorikus, akusztikus emlékképekhez való hasonlításokkal történik. A tudomány megállapította, hogy a hangzás objektív fizikai valósága és annak a szubjektív észlelés és nyelvi feldolgozás utáni, tudatunkban megjelenő képe között jelentős eltérések vannak. Egyszerűbben szólva a nyelv fizikai valósága és annak szubjektív tükröződése nem ugyanaz. Igaz, hogy a hanghullámokkal kifejezett és közvetített információ a címzett nyelvileg hitelesített szubjektív szűrőjén keresztül jut el az agykéreg megfelelő pontjaira, ahol egy nem eléggé ismert folyamatban végbemegy a biológiai jelelem-

zés és szintézis, s egy sajátos asszociációs mechanizmussal megtörténik a megértés. Az a természettudományos értelemben vett torzítás, ami az ember biológiai "adó-vevő" berendezésének a működésében tapasztalható, korántsem esetleges, egyáltalán nem véletlenszerű, hanem pontosan meghatározható szabályosságok, törvényszerűségek szerint megy végbe. Mindebből következik, hogy a nyelvész-fonetikus nem korlátozhatja a hangzás vizsgálatát a megértési folyamat végpontjára, hanem ismernie kell a bemeneti jelstruktúrát is, hogy megelőzhessünk nemkívánatos tévedéseket, rossz következtetéseket. (Példaként a geminált és a hosszú ejtés tévesztését említhetem.)

Előfordul, hogy ugyanazt a beszédhangot különböző személyek (tudományos közlemények szerzői, vagy a szakma tanító-mesterei) másképpen ítélik meg, fonetikai minőségét másképpen határozzák meg, jelölésére más fonetikus jelet használnak, azt a látszatot keltve, mintha más-más hangelemek lennének, holott csak a percepcióban van különbség. Ennek fordítottjával is találkozhatunk: egyféle grafikus szimbólum, fonetikus jel mögött nagyon is eltérő minőségű hangok vannak elrejtve. Azonosságot mutatnak ott is, ahol a különbözőségnek nyelvi vagy fonetikai (esetleg csak ortoépai, helyes kiejtési) jelentősége van.

Vegyünk egy-két példát a mondottak alátámasztására! Említhetem a magyar [ʃ c] mássalhangzókat, melyeket hol zárhangnak, hol affrikátának minősítenek, de előfordul az is, hogy ugyanaz a szerző affrikátának tartja a hangot, de a zárhang fonetikus jelével jelöli vagy megfordítja.

Hogyan valósítható meg a komplex leírás a nyelvészeti fonetika ún. szegmentális fonetikai, azaz morfofonetikai és szupraszegmentális, azaz mondat- és szövegfonetikai részében úgy, hogy biztos alapot adhassunk az új eredmények gyakorlati felhasználására, nemcsak a kiejtés és hangzás korrigálására, hanem más alkalmazásokhoz is, mint pl. az idegennyelv-tanulásban, egyéb műszaki és technikai területeken való felhasználáshoz?

A nyelvi hanganyag fonetikai minősítésének empirikusan egzaktnak és nyelvileg hitelesnek kell lennie. Ez pedig csak komplex módszerek alkalmazásával, komplex elemzéssel és komplex leírással érhető el.

A) Mit tartalmazzon a szegmentális hangelemek, azaz a beszédhangok komplex jellemzése, leírása?

a) A képzésfolyamat pontos ismertetését és a képzési jegyek felsorolását. – Az artikulációs minőségjegyeket nem metaforikus kifejezésekkel kell megadni, hanem minden nyelvre egyformán alkalmazható mértékrendszer szerint kell eljárunk. Erre tettem kísérletet az Egyetemi Fonetikai Füzetek 2. kötetében közölt összeállítással (EFF. 2. 1989: 79–97). A képzési jegyek megválasztása nem lehet önkényes (csak úgy gondolomformán vagy szubjektív érzésekre alapozva), hanem megbízható kutatásra kell építeni.

b) A hangzási jellemzőket, akusztikus paramétereket. – Ezeket két csoportba osztom. Az elsőbe tartoznak a beszédhang egészére vonatkozó megállapítások: a hang átlagos időtartama (abszolút és relatív értékkel kifejezve), továbbá a hangspecifikus magasság és erősség adatai. A másodikba az akusztikus mikrosztruktúra jellemzőit sorolom: a formánsfrekvenciát, formánsáv szélességet és formánsintenzitást, valamint a hangszínezetet kifejező adatokat.

c) A beszédhangoknak a hangtestben (beszédhangsorokban) való előfordulására, "használatára", módosulásaira vonatkozó megállapításokat. – Ezek sorában fontosnak tartom az előfordulási gyakoriság mutatóit, a használat/előfordulás pozicionális meghatározottságait, a hangkapcsolódási sajátosságokat (pl. előfordul-e hangsúlyos, hangsúlytalan, szóeleji, szóbelseji, szóvégi helyzetben, zárt, nyílt szótagban, milyen hangkörnyezetben nem használja fel a nyelv az adott beszédhangot stb.), a hangkapcsolatokban való szerepét (pl. szótagképző, nem szótagképző elem) stb.

d) A beszédhangnak a hangrendszerben elfoglalt helyének és szerepének a bemutatását. – Példának a magyar magánhangzó-

rendszer bemutatását említhetem olyan diagramokon, amelyekből megállapítható a hangoknak a főbb képzési jegyek és akusztikus jellemzők szerinti rendszerbeli elhelyezkedése, vagy egy másik táblázatot, amelyen a magyar magánhangzók formánsképe látható. Új megvilágításban szemlélhetjük a magyar hangrendszert a Benkő Loránd-émlékkönyvben közölt hisztogramokon és adattáblázatban (Benkő-émlékkönyv, 1991. 105–18). A hangminőségjegyek rendszerbeli összefüggéseire sok hasznos információt találunk a magyar hangatlaszok tablói és adattáblázataiban is (Bolla Kálmán, Magyar fonetikai atlasz, 1995.).

e) A nyelvi szerep, a fonológiai státusz bemutatását. – A beszédhangok különbözőképpen vesznek részt fonológiai funkciókban, ezek taglását is a nyelvészeti fonetika kompetenciájába sorolom.

f) Interlingvális fonetikai összehasonlításokat az egybevetésére. – Összehasonlításra a finn, az olasz, a német, az angol, az orosz és a lengyel magánhangzók saját kísérleteim elemzési adataiból készült rendszertábláit használhatom kellő hitelességgel, valamint az egyetemes fonetikai hangszabvány magánhangzó-táblázatát.

B) A szupraszegmentális hangtanban, azaz a mondat- és szövegfonetikában foglalkozni kell:

- a) a beszédszakaszokra tagolással (azok kritériumaival, megtanulható és könnyen alkalmazható szabályaival),
- b) a szupraszegmentális hangszerkezet fogalmával,
- c) a hangszerkezeti összetevőkkel,
- d) a hangszerkezetek akusztikus paramétereivel,
- e) a magyar nyelv prozodémiáival,
- f) a beszédszöveg meghatározásával stb.

E felsorolás csak a legfontosabb témaköröket tartalmazza, s talán még ez a lista is bővítésre szorul.

A magyar ortoépia kidolgozásához felhasználható fonetikai munkák

A hazai magyar nyelvészeti fonetikai kutatások eddigi eredményeire támaszkodva, azok felhasználásával lehetőség nyílna a

magyar ortoépia kidolgozására. A teljesség igénye nélkül, felsorolok néhányat a tudomány által kínált forrásokból.

Elkészültünk a beszédhangok képzési és hangzási sajátosságainak hangatlaszos feldolgozásával, szemléletes bemutatásával.

Jelentős mennyiségű mérési adattal rendelkezünk a hangminőség egzakt leírásához. (Igaz, hogy nagyrészt még publikálatlanok.)

Megjelent Elekfi László munkája a magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályairól.

1973 óta forgatható Szende Tamásnak „Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói” című könyve, s néhány éve Hell György védett kandidátusi értekezést felhasználható fonémastatisztikai adatokkal és figyelemre méltó megállapításokkal.

Az IPA alkalmazása a magyar beszéd fonetikus lejegyzésére egyre szélesebb körben válik ismertté.

Több használható munka jelent meg a közelmúltban mondatfonetikai tárgykörben, a beszéd szupraszegmentális felépítéséről, a magyar nyelv prozodémiájáról (vö. Varga László NytudÉrt. 135. 1993; Bolla Kálmán EFF. 7. 1992.). Nagyon sok még a félig feldolgozott kutatási anyag.

Sok minden történt a szövegfonetikában is, bár ennek kézzelfogható eredményei szerényebbek. Hangtani elemzéseink nemcsak az írott köznyelvről, a beszélt nyelvnek az írott változatáról vannak, hanem spontán beszédéről, nyilvános megszólalásokról, művészi előadásokról is.

Hasznosíthatók a fonetikai kutatásokban felhalmozódott – hanganyag, film és videofelvétel, amiből az oktatásban használható szemléletes segédletek készíthetők.

Sok tapasztalat halmozódott fel a beszéd és a hangtan különböző szintű oktatásában is.

Végeredmény: E koncepcióval és cselekvési programmal a nyelvész szakértő nem tudott "azonosulni", s a pályázat elutasított. Idézet következik a kuratórium elnökének leveléből és az egyik nyelvész szakértő bírálatából:

"A Felsőoktatási Kutatási és Fejlesztési Pályázaton részt vett kutatók részére

Tisztelt Pályázó!

Mellékelten küldöm az Ön által benyújtott pályázat értékelésekor az illetékes tudományági zsűri által kijelölt és általam felkért két szakértő bírálatának másolatát." (...)

Szakértői értékelés

1. Tudományos, szakmai, művészeti érték (a program jelentősége az adott tudományos/művészeti ágban, hozzájárulása annak fejlődéséhez, illeszkedése az aktuális hazai és nemzetközi tudományos tendenciákhoz, a várható tudományos kutatási/műszaki fejlesztési/művészeti eredmény)

Szöveges indoklás:

"A magyar nyelv kiejtési "szabályzatának" elkészítésével mint céllal nem tudok azonosulni. Ez a cél a beszélt nyelvi stílusok és szociális változatok különbözőségének létjogosultságát kérdőjelezi meg és azt a perspektívát vetíti előre, hogy esetleg a "szabályzat" nevében egyesek majd büntető intézkedéseket követelhetnek a "vétőkkel" szemben. Kodálynak a magyar kiejtés romlásáról írott szavait Laziczius Gyula tudománytalannak tartotta (MNy XXXIV, 1938, 307–16). Kodály (akárcsak a szóban forgó program, vö. a "Program részletes leírása" 4. o. közepe) helytelenítette, hogy nyelvünkben kezd elmosódni a rövid és hosszú hangok közötti különbség. Ezzel kapcsolatban Laziczius véleménye ez volt: "...abba meg egy nyelv se halt bele, hogy elpusztult a kvantitása" (i. m. 308. o.). A nyelvész dolga a nyelvi változatok és változások leírása és elméleti modellálása, de nem a változatok és a változások elleni küzdelem. (A helyesírás szabályozása más dolog: technikai szükségszerűség volt.) A program azt sugallja, hogy a "beszélt köznyelv" ("közbeszéd" vagy "választékos beszéd") a tulajdonképpeni helyes beszéd (l. "A program részletes leírása" 3. o. alja), ergo minden más beszédváltozat helytelen vagy kevésbé helyes. E felfogás szerint tehát "helyesen" az ember csak formális kódban beszél és ez számomra elfogadhatatlan.

Elfogadhatónak tartom viszont a programnak azt a részét, ami az ún. választékos beszéd ("közbeszéd"), vagy formális kód hangzásának körülhatárolását, tüzetes leírását és multimédiás eszközökkel való bemutatását tűzi ki célul, hiszen mint minden változat ez is leírásra méltó, és bőven vannak feltáratlan vagy rosszul ismert területei. Azt is elfogadom, hogy ehhez a változathoz, mint az ünnepi ruhához különleges társadalmi presztizs fűződik, és hogy ez a változat szolgáljon főszereplőként (nem egyedüli modellként) a magyar nyelv tanításában."

Azt tapasztaljuk, hogy az utóbbi időben a külföldiek részéről megnőtt a magyar nyelv iránti érdeklődés. Egyre nagyobb és sürgetőbb igény van korszerű oktatási segédanyagokra, így ortoépiai leírásokra, kiejtési szótárakra, szabályzatokra is. Szerecsére már van olyan alapítvány, amely ezen a gondon kíván enyhíteni.

Mint láttuk a magyar helyesbeszéd helyzete súlyos, de nem reménytelen. Sokan vagyunk még, akik nem ítélik el G. B. Shaw „Pygmalion”-jának Higgins professzorát, aki a csúnyán beszélő virágáruslányt megtanította érthetően, tisztán artikulálva, az emelkedett angol kiejtési norma szerint beszélni, megsértette ezzel a lány személyiségi jogait és diszkriminálta az utca hangját. Vannak még biztató jelek. Ilyen az MTA elnökének 10 pontos programtervezete, s benne talán megfelelő súlyt kap a magyar helyesbeszéd is. De ez már a jövő század "zenéje" lesz.

7. Aggódás a jövőért

Az ezredforduló minden eddiginél nagyobb információrobbanása a nyelv hangzó formáját, a beszédet, az élőszót használja fel elsősorban. Fel vagyunk-e készülve a történelmi kihívásra? B. Lőrinczy Éva soraival zárom az előadásomat:

„Vádló sorok a jövőért

Ha valamely nép vagy annak valamely nemzedéke, egy társadalom a maga egészében vagy bizonyos rétegeiben

nem tanítja meg gyermekeit a maga idejében, 6-7 éves korukban hibátlanul írni, olvasni, s ezzel a felnövekvő utódokat előbb "csak" a verbális műalkotások megismerésétől és élvezetétől

től zárja el, végső soron azonban új típusú analfabétizmus felé vezet,

nem tanítja meg – sem artikulációs, sem gondolati szinten – világosan és érthetően, tisztán és folyamatosan beszélni, amivel egyrészt az önkifejezés legközvetlenebb lehetőségétől fosztja meg őket, másrészt ezzel már azt is előkészíti, hogy mondanivalójuk írásbeli megfogalmazása még pontatlanabb, még gyatrább legyen, (...):

bűne az annak.

Bűne, amelyért az eljövendő utódok fognak – bizony vétkesen – akár hetedziglen is – keservesen megbűnhődni. Az a nép és az a nemzet, az a társadalom pedig, amely ezt a bűnt saját népe, nemzete, társadalma ellen elkövette, elköveti vagy el fogja követni, bizony soha meg nem állhat a történelem ítélőszéke előtt.” (1986.) [In: B. Lőrinczy Éva, Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? Publicisztikák és más effélék. MTA NyI, Bp., 1996. 112–3.]

**Változik és/vagy romlik anyanyelvünk?
A fonikus nyelvhasználat néhány problémája elméleti és
gyakorlati megközelítéssel**

Bolla Kálmán

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Fonetikai Tanszék

1. A nyelv és társadalom szoros kapcsolatát, valamint kölcsönhatásaikat a tudomány már régen felismerte. Napjaink nagy átalakulása, a világméretben folyó globalizáció a magyar társadalmat sem kerüli el. A rendszerváltozással járó nagy gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális változások pedig érezhető hatást gyakorolnak a magyar nyelvre, a nyelvhasználat mindkét formájára, a fonikus beszédre éppúgy, mint a grafemikus, írásos nyelvhasználatra. A dolog természeténél fogva a nyelvi változások kiindulópontja a nyelvhasználat, az élőszóbeli kommunikáció, a beszéd.

A nyelvek az emberek, embercsoportok és népek közötti állandó kapcsolatokban és nyelvhasználati kölcsönhatásokban fejlődtek, és fejlődnek ma is. A nyelvfejlődés jellemzője a dinamikus stabilitás. Ez azt jelenti, hogy a nyelv a folytonos változások, mozgások ellenére is megőrzi karakterét és működőképességét. A mai magyar nyelv sem az már, mint egy évezreddel ezelőtt, a hon-foglalás körüli időkben, vagy amilyen akárcsak 100 évvel ezelőtt is volt, de jellegét, szerkezetét, a környező nyelvekhez viszonyított másságát, élet- és világszemléleti sajátosságait mind a mai napig megőrizte. Ezért tudunk magyarul gondolkodni, gondolatainkat, érzelmeinket is árnyaltan kifejezni, egymással kommunikálni, magyarul verselni és dalolni, idegen nyelvekről bármit magyarra átültetni stb.

Minden nyelv képes az őt ért hatásokat feldolgozni, szelektálni, saját rendszerébe illeszteni, gazdagítani szókincsét, növelni grammatikai kifejezőerejét, bővíteni hangrendszerét, ha ehhez

elégéses idő áll rendelkezésre, és ha a hatások nem feldolgozhatatlan áradatként, szinte árvízszerűen özönlik el. Minden nyelvnek megvan a maga "immunrendszere", amely lehetővé teszi, hogy a káros hatások nyelvromboló erejét ártalmatlanítsa, és ezáltal önálló rendszerét és működőképességét megőrizze. A tömeges idegen nyelvi hatások miatt – különösen, ha a nyelvet, nyelvhasználókat felkészületlenül érik – koronként egy-egy nyelv vészhelyzetbe is kerülhet. Minthogy a szervezet immunrendszere is megbomlik, ha tartósan sok és nagy erejű károsító hatásoknak van kitéve, és nem kap az orvoslás által hathatós segítséget, ugyanúgy a nyelvhasználatban is keletkezhetnek kommunikációs zavarok, felléphetnek a nyelvi rendszerre is kiható romboló, nyelvet sorvasztó, pusztító tendenciák. A kezdeti megzavarodottságot, ha nem tudjuk orvosolni, "kezeltetni", gyorsan követi a nyelvhasználatban a keveréknyelvűség, majd pedig a nyelvelhagyás (l. romániai, vajdasági magyarok, illetőleg az amerikai és szórványmagyarok második, harmadik generációját). Egy ilyen fejlődési tendencia csírái a mai magyar nyelv állapotában is fellelhetők.

2. Az idegen nyelvi hatásokat és a nyelvi változásokat majdnem kizárólag a szókincsben vesszük észre, mivel az idegen szavak használata a legszembeszökőbb. Kevesebb szó esik a nyelv grammatikáját érintő idegenszerűségekről, és ennél is ritkábban találkozunk a fonetikai rendszerre vonatkozó észrevételekkel. Pedig a beszéd hanganyaga nagyon is érzékeny a külső hatásokra. Vannak könnyen integrálható, s a hangrendszert nem bomlasztó hatások, mint pl. az alsó és legalsó nyelvállású veláris illabialis rövid [ʌ] és [ɑ] hang (*taxi, Sartr*), amely a magyar hangrendszerbe mint marginális elem beilleszkedett. Emellett vannak rendszeridegen hangok, hangsajátságok is, pl. szabad szóhangsúly, tonális hangsúly, a mássalhangzók palatalizált, faringalizált ejtése, nazális magánhangzók használata, a rövid–hosszú tartambeli különbségek elmosása, elütő ritmika, stb., stb. Az ilyen hangsajátságok favorizálása, a tömegkommunikációs csatorná-

kon keresztül való terjesztése bomlasztóan hat a nyelvi rendszerre. Minden változás, amely a rendszer szerves belső fejlődését segíti elő, tökéletesíti, optimalizálja a működését/működtetését, helyénvaló. Viszont helyteleníteni kell a rendszert bomlasztó, romboló hatásokat, fékezni kell a nyelvbe való beáramlásukat. A nyelvi folyamatszabályozás legfőbb módja a nyelvhasználók nyelvi pallérozása, kulturális és műveltségi színvonalának emelése. Az ilyen aforizmák, szólások mint *a stílus maga az ember, szólj egy szót, és megmondom ki vagy* stb. mind arra utalnak, hogy a nyelvhasználók minősége és a beszéd, majd a nyelv minősége között egyértelmű szoros kapcsolat van. A hangzásbeli torzulások megítélését illetően sajnos azt tapasztaljuk, hogy többnyire intuitívek, felszínesek és szakszerűtlenek.

Mivel a nyelvi kommunikáció alapvetően fonikus formában, beszédben, élőszóban valósul meg, előbb ér el hozzánk a rádiós és televíziós reklámok révén a *static duster*, a *wringlis spearmint*, a *Kellog's cornflakes*, a *facile painter* hangzó formában, mint írásban. Előbb halljuk az *impeachmentet*, a *showmant*, a *menedzsert*, az *imaget* és a *PR-t*, s megtörténhet, hogy a magyar "átlagpolgár", ha a fenti szavak írásképével találkozik, fel sem ismeri azokat, nem tudja beazonosítani a hangzó formával, mivel nem jött létre asszociatív kapcsolat hallásélmény és íráskép között.

Az idegen szavak írott formájának a kiejtésével pedig további problémák keletkeznek. Az idegen szavak helyes ejtésére nem alakultak ki egységes, általánosan ismert és elfogadott szokások, különösen nem az angol eredetű szavakat illetően. A *Seattle* városnevet a TV-ben hallottam [sie:tl]-nek, [sietl]-nek [siatl]-nak is ejteni, s nem lepődnek meg, ha valaki [sietel]-t mondana. A *PhD-t* hol *péhádénak*, hol *piédzsdinek* ejtik, az *IPA-t* *ipának* vagy *ájpíének*. Az idegen nevek ejtésében korábban is volt bizonytalanság. Gondoljunk a *Roosevelt tér* ejtészváltozataira! A *Suchman-* és *Pachmann-féle* nevek is másképpen hangzanak németes vagy angolos ejtéssel. A legtöbb probléma abból fakad, hogy a magyar hangrendszerből hiányoznak azok a hangok,

hangkapcsolatok, amelyeket az idegen szavakban ejtenünk kellene.

Tényként fogadhatjuk el, hogy a nyelvi változásokat elsődlegesen a beszéd gerjeszti, indukálja és indítja el. A fonikus nyelvhasználat mértékadó, nagy hatású intézményei a rádió és a televízió. Az itt megszólalók adják a követendő példát, a nyelvhasználati mintákat, s szabják meg a magyar köznyelvi beszédstílusokat, háttérbe szorítva a család, az iskola, a szószék és a színház korábban meghatározó szerepét. Ezért, ha valaki a mai magyar nyelvállapotot hitelesen akarja megismerni, elég, ha huzamosabb időre bekapcsolja rádió- és televíziókészülékét. Most csak egy riport fonetikai elemzéséből származó megállapításaimból szeretnék néhányat felemlíteni. A vizsgálati adatokat összehasonlítottam előadóművészek, színészek és mások beszédéből vett mintákkal.

3. A beszéd akusztikus formája három, hangtulajdonságoknak nevezett fizikai tényezőből épül fel. Ezek: az idő, a hangrezgés és a hangerő. A hangtestben kielemezhető s nyelvi funkcióval bíró szerkezeti elemeket és hangsajátságokat a hangfolyam időzítésével, hangmagasságbeli és dinamikai modulációival hozzuk létre. Az a tudományunkban ősréginek számító felismerés, megállapítás, miszerint az emberi nyelv tagolt hangnyelv, ma a beszédakusztikai ismereteink kiteljesedésével világosodott meg igazán, és kapott konkrét, egzakt értelmezést. Így megállapíthatuk, hogy a beszéd akusztikus alapegységei, szerkezetei, szerkezeti összetevői stb. is a nyelvi kód részét képezik, a nyelvi rendszerhez tartoznak, valamint, hogy a nyelvi jelek realizálásában játszanak elsődlegesen szerepet, de bizonyos formációi a nyelvhasználatban önálló nyelvi jelekként is funkcionálnak. A beszéd-folyamat hangjelenségeiben tehát a nyelvi tények s a nyelvi rendszertényezők jutnak kifejezésre.

Fontos nyelvi struktúráképző akusztikus tényező a beszéd időzítése, a hangfolyam időszerkezete. Ennek több dimenziója van. Az egyik a beszéd irama, sebessége, a beszédtempó (mérésére a hang/s-ot használjuk), a másik dimenzióhoz tartozik a

szegmentális egységek (beszédhangok, hangkapcsolatok, fonetikai szók, beszédszakaszok, megnyilatkozások) hangzásideje, amelyből a beszédhangok tartamviszonyai, a beszédritmus és az emfatikus nyújtás alakul ki. Ezek mind az idő síkján képződő nyelvi funkcióval rendelkező akusztikus szerkezeti tényezők, elemek.

a) Az utóbbi időben gyakran elhangzik, sokszor leírták, hogy gyorsul a magyar beszéd tempója. Ez így sommás általánosításként, logikai következtetésként, spekulatív elméletieskedésként fogható fel. Ugyanaz, mintha egy orvos kijelentené, hogy a magyar népesség vérnyomása az utóbbi évtizedben emelkedett a megnövekedett stresszhatások miatt, a környezetszennyeződés és az életritmus gyorsulása következtében. Nem találok ilyen kijelentéssel. De azzal igen, hogy az életritmus gyorsulása növeli a beszédtempót.

A beszédtempó állandó jelenvalósága beszédünknek. Bizonyos értelemben még talán nyelvspecifikus sajátságnak is tekinthető. A beszéd individuális jellegzetességei között is feltűnőek a beszédírambeli különbségek. Lassú és gyors beszédű emberek mindig voltak, vannak és lesznek. Ez nem a nyelvi, nyelvészeti, hanem a beszédben megnyilvánuló individuális, alkati, pszichikai sajátság! A beszédsebesség azért sem fejezhető ki a nyelvhasználatra érvényes egy mutatóval, egy átlagértékkel, mert a sebességváltoztatásoknak, a beszéd folyamat gyorsulásainak, lassulásainak van nyelvi relevanciája, s ebben a beszédstílus, a beszédhelyzet, a nyelvi közlés szemantikai struktúrája s logikai felépítése játszik meghatározó szerepet. Másrészt pedig a beszédsebesség gyorsításának határt szabnak az emberi beszédképzés anatómiai-fiziológiai adottságai, meghatározottsága, valamint a beszédészlelés és beszédértés, azaz az akusztikus jelek, jelsorok pszichoakusztikai feldolgozásának ugyancsak korlátok között megvalósuló gyorsasága. Köznapi nyelvre lefordítva azt mondhatjuk, hogy 20-22 hang/s-nál nagyobb beszédsebességre nem vagyunk képesek, meg sem értenénk. A 4-6 hang/s-nál lassúbb sebességgel huzamosabb ideig nem érdemes beszélni. (Az ilyen

emberre mondják, hogy megalszik a szájában a tej.) Az ép magyar beszéd tempója 9-13 hang/s között váltakozik, s ebből hosszabb beszédre kijön egy 11-12 hang/s körüli átlagérték. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy mindig csak e határokon belül mozog a beszédtempó, pl. a mesében: "*Mentek, mendegéltek...*" a cselekvés lassúságának érzékeltetésére, vagy a hipnózissal altató orvos beszédében: "*A szemünket becsukjuk, ellazulunk...*", a gyógytornász beszédében: "*Lassan leguggolunk, a kezeiket a mell magasságában vízszintesen előre nyújtjuk...*" Ezzel ellentétben vészhelyzetben nem szoktak 4-6 hang/s-os beszédsebességgel segítségért kiáltani. Más beszédhelyzetben a túlon túl gyors tempó az egzaltáltság kifejeződése is lehet.

Az is igaz, hogy vannak "természetellenes", nem nyelvi indítékú beszédíram-gyorsítások is. Így pl. gyorsítanunk kell a tempót, ha az idő sürget vagy a műsoridőhöz kell igazítani a beszéd iramát, hogy minél hosszabb szöveget tudjunk ledarálni, mintha a szótagszám szerint fizetnék a honoráriumot, a távirási díjhoz hasonlóan. Hamis az olyan érvelés, miszerint a hallgató elalszik a megszokott és természetes beszédtempótól. Inkább arról van szó, hogy a befogadónak nem lesz elég ideje arra, hogy felfogja, megértse s netán értékelné is tudja a hallott információt, hogy reagálni is tudjon rá. A kísérleti-fonetikai vizsgálatok megmutatták, hogy a gyors beszédben torzul a beszédhangok minősége is, továbbá szűkül a beszéd sebességbeli modulációja. Milyen lenne az ének és a zene, ha csak 1/8 és 1/16-od hangokból építkezne? Ugyanez vonatkozik a hangmagasságra és a hangerőre is. Emelkedett a hangmagasságunk? Növekedett a hangerőnk? Hány Hz-cel, hány dB-lel? (Ezt nem lehet úgy mérni, mint az alkoholfogyasztást!)

A beszéd sebessége növelhető a hangfelvételek technikai korrigálásával is, azaz a szünetek kivágásával, minimumra csökkentésével. E mögött megint csak egy áltudományos vélekedés áll, miszerint a beszéd szünetek feleslegesek, csak az időt és a hangszalagot pocsékolják. Valóban, szünetek nélkül is produkálhatunk érthető, bár természetesnek és értelmesnek nem nevezhe-

tő beszédet. Az, aki a beszédszüneteket feleslegesnek tartja, nincsen tisztában a szüneteknek a fonikus nyelvhasználatban betöltött funkciójával.

b) Beszédünk időszerkezetének újabb dimenzióját a beszédhangoknak mint szegmentális alapegységeknek a tartamviszonyai adják. Az ezredmásod-percekben mérhető, de nem abszolút, hanem viszonyértékekben kifejezett hangzásidő a magyarban kétféle nyelvi entitást ad: a rövid és hosszú tartamtípust, hangminőségjegyet. Fonológiai funkciója közismert: a nyelv szavak, szóalakok megkülönböztetésére használja fel (*bor – bór, irt – írt, tör – tőr, hal – hall, kasza – kassza, lapok – lappok* stb.) Kevésbé foglalkoztak a nyelvészek a beszéd ritmikájával. A rövid és a hosszú szótagok egymásutánjából kialakuló szabályosságok, tipikus időzítési minták ismétlődései jellegzetes lüktetést, hangzást kölcsönöznek beszédünknek. E sajátosságon alapszik egyébként az időmértékes verselés is. A beszédhangok tartamviszonyait érintő, a rövid–hosszú oppozíciót megbontó változás akkor válik veszélyessé, ha nemcsak egyes lexikális elemekben jelentkeznek, hanem a beszéd folyamatban egymást váltogatva, nagy összevisszaságban, szabálytalanul és tömegesen fordulnak elő. Jó néhány felvételemből kitűnik, hogy ez a folyamat a magyar beszédben már elkezdődött. A rádióban hallottam: "*Polosaink kivágták a rezet. Müsorismerttetést halotak. Várható hőmérséklet...*" stb. Idegen anyanyelvűek magyar beszédében találok effélékkel: *agya ide* (adja ide), *dicsérni halot* (dicsérni hallott), *gyorsaban halat* (gyorsabban haladt), *ucában* (utcában), *orajara nezet* (órájára nézett), *jokor* (jókor), stb.

A beszédképzési "zúzmósodásnak, gombásodásnak" számtalan megnyilvánulási formája lelhető fel napjaink fonikus nyelvhasználatában. A tartambeli redukcióval nemcsak tempógyorsulás jár együtt, hanem új hangtípusok jelennek meg a beszédben: az ún. svá-hangok, a mediális magánhangzók. Ezzel párhuzamosan hangkieséssel is csonkul a szavak hangteste. A képzésidő rövidülésével "egyszerűsödik" az artikuláció, megszűnik az ajakkerekítés, a lapos ajakrés kiszorítja a labiális magánhangzókat, az

állkapocsnyitás tágassága összeszűkül. A magyarra oly jellemző feszes artikulációt, a tiszta, markáns hangminőség-formálást egy lazább, petyhüdtébb artikuláció váltja fel.

Az időszerkezeti változások egyik jellegzetessége a magánhangzó meg-nyújtása szakaszvégi szótagokban. Ennek több oka is feltételezhető: a) magyarázható azzal, hogy a hangok redukciója és a velejáró tempógyorsulás okozta percepciók zavarok elkerüléséhez van szükség a befogadó számára több időt adni (meg kell várni, míg felfogja, meghallja a hallott hangsort), b) másrészt a monoton intonációval történő beszédben talán a mondatfonetikai strukturáltság, közelebbről a szakaszhatár jelzéséhez van erre szükség. Ebben az esetben a magyartól idegen szupraszegmentális hangszekvenciáként használatos. Az ilyen megnyilatkozásokra gondolok, mint: *“A harmadik vágányraaaa vonat érkeziük, a vágány mellett vigyázzanaaak!” “Az újságírónaaak, a műsorszerkesztőneek legyen szabad bármit elmondaniük.”*

Az utóbbi időben egyre több szó esik egy sajátos médiastílus (medianorma) kialakulásáról (l. Balázs Géza 1998). Ez, úgy tűnik, egy nagyon összetett stíluskategóriát jelez. Ehhez tartozik egy általam vizsgált riport, amelynek tipikus jegyei fellelhetők sok más, az elektronikus sajtó által közvetített beszédprodukciónban. Szerencsére ez a beszédstílus nem általános, de "penetrációja", "nyomulása" erőteljes.

4. Vizsgálatunk több megállapítást és következtetést tesz lehetővé:

1. A riportban tapasztalt gyors beszéd erőltetése szükségtelen, nem segíti elő a jobb megértést, a nyelvi rendszert károsító következményekkel jár, nyelvesztétikai szempontból sem kívánatos. Egyesek a profizmus megnyilvánulásának tartják a minél nagyobb beszédsebességet. Ez azonban súlyos tévedés. Balázs Géza írja: "A rádiós hangzás eszköze a négy alapelem: a beszéd, a zene, a zaj és a csend. Valamint a technikai eszközzel "manipulált" (gyorsított, lassított, torzított) emberi hang, zene, zaj." (Balázs 1998, 92.) Nem tagadom, hogy esetenként, ha ennek funkci-

ója van, szükség van az említett manipulációkra is, de tudni kell velük bánni.

2. A beszéd akusztikus szerkezetében fontos szerepe van a rövidebb-hosszabb szüneteknek. A beszéd folyamatnak mondatfonetikai egységekre tagolásában is a beszéd szünetek játsszák a fő szerepet. A fonáció megszakítását használjuk fel a beszédképzésre elhasznált levegő pótlására. A fonációs és szünetidő arányszáma mellett más fonetikus jellemzők is vannak, amelyekből jól megítélhető a beszéd időszerkezete. Így a fonációs szakaszok és a beszéd szünetek számaránya, az egy szünetre eső időtartam, azaz az átlagos szünethossz, a szünetesűrűségi mutató stb. Ma már köztudott, hogy a beszéd szünetek és az írásjelek között nincs szoros megfelelés. Mégis előfordul, hogy arra tanítják az iskolában a gyerekeket, hogy írásjeltől írásjelig ejtsék egybe a szavakat. A valóságban gyakran tartunk ott is szünetet, ahol az írásban nem tennénk vesszőt és fordítva is: nem mindig kell szünetet tartani ott, ahol az írásban vesszőt teszünk. A szünetezés finomabb szabályszerűségei nagyrészt még feltáratlanok. Az elemzett "médiaszöveg" ebben a vonatkozásban is hibáztatható. A hangmérnökök és technikusok bizonyára megértenék, ha valaki elmagyarázná nekik a beszéd szünetek jelentőségét a beszédértésben.

3. A beszéd erősségi modulációi több funkciót is betöltenek a hangszerkezetben. Az erősségi csúcsok jelentik a beszéd folyamatban a kiemeléseket, hangsúlyozott részeket általában, de a "hangerőtöbblet" nem kizárólagos eszköze a hangsúlyozásnak.

4. A beszéd dallama, intonációja mint szupraszegmentális tényező szintén fontos szerepet játszik az élőszóbeli kommunikációban. A monoton beszéd nemcsak fárasztóan hat a befogadóra, és nem tudja tartósan lekötöni a hallgató figyelmét, hanem sok információtól is megfosztja. Ennek részletezése külön előadást igényelne. A dallamjegyek sokfélék: hangfekvés, hangmagassági sáv, hangterjedelem, hangköz, hanglejtésforma, meredekségi mutató stb. A hangmagasságbeli modulációból származó szupraszegmentális jegyek érzékeltetésére három szövegmondat dallamparamétereit közlöm az elemzési anyag végén. Az idő rövid-

sége, a terjedelem korlátozottsága nem tette lehetővé, hogy más akusztikus sajátságokkal, mint pl. hangszínezettel, ritmikával stb. is foglalkozzam.

A vizsgált hangfelvételek és az elemzési adatok meggyőzően példázzák, hogy az értelmes magyar beszéd mű miként válik magyartalan műbeszéddé, ha nem ismerjük eléggé anyanyelvünket, és nem törekszünk az igényes nyelvhasználatra.

5. Válogatás az akusztikus szerkezet adataiból

A fentiek alátámasztására bemutatok két összefüggő részletet a vizsgált rádióriportból, (elhangzott a Kossuth rádióban 1998. november 15-én) továbbá ennek az igényesebb nyelvhasználatot példázó változatait is. A hangstruktúra akusztikus elemzési adataiból a beszédsebességre, a szünethasználatra, a dallamosságra és a dinamikai (erősségi) viszonyokra a legjellemzőbbeket táblázatokba foglaltam. Az R, M és K betűvel jelölt személyek képviselik az ún. médiastílust. Az N és W betűsek a választékos köznyelvi ejtés két változatát illusztrálják. A művészi beszéd reprezentánsai közül Básti Lajos (BL) és Bulla Elma (BE) szövegmondásából nyert adatokat adtam meg. Kövér betűkkel a kiejtési sztenderdtől jelentősen elütő adatokat emeltem ki.

Jelmagyarázat: 7 – a riport 7. része, 8 – a riport 8. része, k – a riporter kérdése, v – a riportalany válasza, m – szövegmondó, 1, 2, 3 – a szövegmondó sorszáma, R – férfi riporter, M – női riportalany, K – női kísérleti személy, a médiastílus imitátora, N – férfi kísérleti személy, aki a kiejtési sztenderd szerint reprodukálta a szövegeket, W – kísérleti személy, aki beszédtanári választékos kiejtéssel mondta el a szövegeket, BE – színésznő, BL – férfi színész, Szá – színészek felvételeiből nyert átlagérték, Stá – számos beszédszöveg elemzéséből kapott statisztikai átlagérték.

A riport 7. részlete helyesírási formában

R

Itt nagyon sok olyan panaszról lehet szó, amelyet olyanok tesznek, akiknek a készülékeik hát még nem azon a technikai

színvonalon vannak, amely Nyugat-Európában már régóta bevett. Ezért aztán nagyon is számít nekik az, hogy milyen csatornán fogható az országos program.

M

Erre azt kell mondanom, hogy Magyarország ugye most a legutolsó statisztikák szerint is a leginkább tévét néző ország Európában egyrésről, másrésről pedig a kábeles penetráció Magyarországon rendkívül magas. A magyarok sokat költenek televíziózásra, és nem olyan rossz az arány a modernségét illetően a televíziókészülékeknek mint, amit egyébként az ország gazdasági állapota indokolna.

A riport 8. részlete helyesírási formában

R

Az ORTT mit tud tenni a vélemény-monopóliumok kialakulása ellen? Hogyan tudja működtetni ezt a bizonyos műsorfigyelő szervezetét?

M

A kiegyensúlyozott és pártatlan tájékoztatás ellenőrizhető. Az már egy nehezebb kérdés, hogy mit értünk kiegyensúlyozottságon, és mit értünk pártatlanságon. A médiatörvénynek szerintem egy eléggé fontos hibája az, hogy ezt a kérdést is a politika szemszögéből közelítette meg. Aminek az a végeredménye, hogy igazából véve csak politikai viták kiegyensúlyozottságáról, politikai kérdések bemutatásának pártatlanságáról tudunk a törvény alapján véleményt mondani. Habár ugyanígy lehet kiegyensúlyozatlan egy kulturális ajánlóműsor, ugyanígy lehet kiegyensúlyozatlan egy tudományos felfedezéseket taglaló műsor, ha egész egyszerűen nem mutatja be az ellentétes tudományos álláspontokat.

Beszélhetünk szabad tájékoztatásról, magyarul, hogy az újságírónak, a műsorkészítőnek legyen szabad bármit elmondani. De másik oldalról beszélnünk kell arról, hogy ennek a jognak mik a korlátai. És az egyik korlátja az az, hogy a néző vagy a hallgató tájékoztatáshoz való joga nem sérülhet. Őneki korrekt információhoz kell jutnia, és ha azok a körülmények, amelyek befolyásolják, abba az irányba mutatnak, hogy ez nem biztos,

hogy objektív információ lesz, akkor már az ő tájékoztatáshoz való joga sérül.

***

A három elemzett szövegmondat és beszédszakaszokra tagolása

1. M (1.) *A* (2.) *kiegyensúlyozott* (3.) és *pártatlan tájékoztatás* (4.) ellenőrizhető.

2. M (1.) *Beszélhetünk* (2.) *szabad tájékoztatásról*, (3.) *magyarul*, (4.) *hogy az újságírónak*, (5.) *a műsorkészítőnek* (6.) *legyen szabad bármit elmondani*.

3. M (1.) *De a másik oldalról* (2.) *beszélünk kell arról* (3.) *hogyan ennek a jognak* (4.) *mik a korlátai*.

Elemzési adatok

Tempó h/s-ban

BL	BE	Szá	Stá		
10,2	7,9	7,7–10,2	12		
R	M	K	N	W	

Szövegek

7k 12,4 – – 12,9 12,5
7v – **14,1 13,8** 11,7 11,3
8k 12,1 – – 10,9 10,8
8v – **14,3** 12,7 10,6 10,1

Szövegmondatok

1m – **14,8 14,2** 11 11,4
2m – **13 14,3** 12,2 11,5
3m – **16,2 13,7 13** 13,1

A szünetek átlagideje ms-ban

BL	BE	Szá	Stá	
542	607	272–695	484	
R	M	K	N	W

Szövegek

7k **220** – – 388 314
7v – **228** 520 674 467
8k **224** – 440 **189**

8v – 244 470 458 471

R M K N W

Szövegmondatok

1m – 47 40 235 50 **Stá:** 100

2m – 668 30 772 456 **Stá:** 850

3m – 0 316 237 40 **Stá:** 850

A fonációs jellemzők (a megnyilatkozások és a beszédszakaszok átlagos hangzásideje)

BL	BE	Szá	Stá
m 4764	3882	4591	
sz 1191	1109	941–1563	1252

R M K N W

Szövegek

7km 8040 – 7249 7299

sz 1237 – 1611 1460

7vm – 5141 5020 5669 5970

sz – 1285 1825 1890 1990

8km 4076 – 4145 4392

sz 906 – 1382 1757

8vm – 5003 5248 5966 7814

sz – 1053 1431 1591 1628

Szövegmondatok

1m – 3207 3321 4217 4296

2m – 6512 6480 6856 8054

3m – 3586 3905 4218 4414

Fonáció és szünet aránya %-os értékkel

BL	BE	Szá	Stá
80:20	69:31	77,2:22,8	80,1:19,9

R M K N W

Szövegek

7k 98,8:1,2 –:–:– 92,6:7,4 90,3:9,7

7v –:– 94,8:5,2 90,6:9,4 87:13 88:12

8k 94,8:5,2 –:–:– 86,3:13,7 92:8

8v –:– 92,5:7,5 86,5:13,5 82:18 85,6:14,4
Szóródási sáv: 68,9%-85,5% : 14,5%-31,1%

A beszédallam hangköz paraméterei a szövegmondatokban

M K N W

1m 45% 58% 57% 58%

2m 39% 38% 43% 68%

3m 33% 48% 56% 68,3%

A erősségi változások tágassága a szövegmondatokban

M K N W

1m 12% 18% 27% 19,3%

2m 18% 14% 24% 27,7%

3m 4% 19,5% 29% 25,3%

Irodalom

A művészi szövegmondás fonetikai jellemzői Egyetemi Fonetikai Füzetek (EFF) 19. 1996. (Benne Andó Éva, Bolla Kálmán és Földi Éva szövegelemzése)

Bañcerowski Janusz: A nyelv és a nyelvhasználat aktuális kérdései. EFF 24. 1998, 7–24.

Balázs Géza: Helyesbeszéd és helyesírás a tömegkommunikációban. EFF 24. 1998, 45–52.

Balázs Géza: Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. Budapest, 1998.

Bolla Kálmán: Szupraszegmentális elemzések. EFF 7. 1992.

Bolla Kálmán: A beszéd hangzashű lejegyzésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. EFF 18. 1996, 93–106.

Bolla Kálmán: Spontán szöveg és kifejező elmondása. EFF 22. 1998, 7–22.

Bolla Kálmán: Beszédkultúránk és a magyar helyesbeszéd időszerű kérdései. EFF 24. 1998, 31–45.

Bolla Kálmán: Egy “médiastílusban” elhangzott riport kísérleti-fonetikai vizsgálata. EFF 25. 1999, 84–101.

Bolla Kálmán: Az akusztikus forma fonetikai szerkezete. Meghangosított írásmű kísérleti-fonetikai elemzése. EFF 25. 1999, 102–37.

Bolla Kálmán -- Földi Éva: A reprodukáló beszéd akusztikus szerkezete. EFF 24. 1998, 92–116.

Földi Éva: Temporális elemek, beszédszakaszok Bródy András A felfelőlő szövedék c. írásának két előadásában. EFF 22. 1998, 23–38.

Mit tettünk és mit kell tennünk a magyar beszédkultúráért és helyesbeszédért?

Bolla Kálmán

1. Nyelv, nyelvhasználat, beszédkultúra elméleti megközelítésben

A nyelvet többféleképpen lehet definiálni. Mi egy olyan nyelvfelfogásból indulunk ki, amely lényegi, szubsztanciális szempontból jelrendszernek, szemiotikai rendszernek, pragmatikusan pedig az emberek közötti kommunikáció eszközének tekinti a nyelvet. A kommunikáció lényege a nyelvi információ kódolása, továbbítása, tárolása és dekódolása. Az információközlésben és információszerzésben két analizátornak van fontos szerepe: a) az auditív rendszernek és b) a vizuális rendszernek. E két rendszer szoros kapcsolatban áll egymással. Az auditív és a vizuális analizátor egyrészt az idegrendszer bemenetét képezi, másrészt pedig a kimenetéhez kapcsolódik s a nyelv fonikus és grafemikus rendszereként működik. E működés adja a kétféle nyelvhasználati formát: a beszédet mint hangzó formát és az írást mint grafikus formát. (Ld. erről Bańcerowski 1998.) Bańcerowski fejtegetésének megfelelően a nyelvhasználat egy olyan kódolási mechanizmusnak fogható fel, amely két egymástól viszonylag független rendszerből, a) az artikulemikus (fonikus) és b) grafemikus rendszerből áll.

A nyelvhasználatban tehát megkülönböztetünk: a) beszédet (hangzó formát, hangnyelvet) és b) írást (írott formát).

A **beszéd** fogalma mindenféle hangos (élőszóbeli) megnyilvánulást magában foglal, ezért erősen rétegzett. A legtermészetesebb nyelvhasználati forma a spontán beszéd, mely lehet monologikus és párbeszéd.

a) A beszéd legalsó szintje a *familiáris* beszéd, a kötetlen társalgás.

b) A beszéd középső rétege a választékos beszéd, a *publikus* beszéd. Ez a köznyelv hangzó formája, azaz a nyilvános megszólalás hangzásformája, a "művelt nagyközönség" beszéde. (Tanári beszéd, közéleti beszéd és számos más stílusréteget lehetne megnevezni.)

c) A legcsiszoltabb beszéd szint, az igazán szép beszéd: a *művészi* beszéd.

Íráson a nyelv mindenfajta írásos, azaz grafikus jelekkel történő realizálását értem. Az írás szintén rétegezett. Itt is három szintet különböztetek meg.

a) A magánszférában szokásos íráshasználatot (levél, napló, jegyzetelés, feljegyzések stb.).

b) A második szintre helyezem a választékos írást, ami publikus és a köznyelv írott formájának felel meg. Ezt szokták közírásnak is nevezni.

c) Az írás legkimunkáltabb rétege a szépirodalom.

A beszéd és az írás kölcsönhatásban vannak. Az írásmű a belső beszédnek grafikus jelekkel, írásjelekkel történő kifejezése, de annak csak a nyelvi kommunikáció szempontjából leglényegesebbnek számító s grafikus kódban kifejezhető elemeit rögzíti. Az írás élőszóvá alakításában többféle megoldást különböztetünk meg: a) néma olvasást, tehát belső beszéddé alakítást, b) felolvasást (az írás meghangosítását), c) kifejező szövegmondást (közel az élőszóbeli választékos beszédhez) és d) művészi tolmácsolást (előadóművészek, színészek mintaszerű, esztétikai élményt kiváltó beszédét).

A nyelv és nyelvhasználati formák kapcsolatait sematikusán a következőképpen ábrázolhatjuk:

NYELV

a) Lényegi meghatározása: Elvont szemiotikai rendszer. Tudati tényező.

b) Kommunikációs összetevői: Fogalmi bázis, operációs szabályrendszer, realizációs program

c) Tudományos leírása: Lexikológia, grammatika, fonológia

Nyelvhasználati formák:

BESZÉD (fonikus) **ÍRÁS** (grafemikus)

Főbb stílusrétegek:

- privát (familiáris) privát
- publikus (közéleti, tanári stb) publikus
- művészi (előadóművészek) szépirodalom

Nyelvhasználati formák konverziója:

BESZÉDBŐL ————— **ÍRÁSBA**

- magániratok (levelek, feljegyzések stb.)
- közírás, hivatalos iratok
- szépirodalom

ÍRÁSBÓL ————— **BESZÉDBE**

- írásmeghangosítás
- kifejező olvasás, értelmező szövegmondás
- művészi tolmácsolás (vers-, mesemondás, drámai előadás)

Normatív leírása:

FONETIKA ————— **GRAFEMATIKA**

Használati sztenderdek leírása:

ORTOÉPIA ————— **ORTOGRÁFIA**

(helyesbeszéd) ————— (helyesírás)

A **beszédkultúra** általános kulturáltságunk, magatartásformánk szerves része. Bańczerowski szerint minden nyelvi közösség saját kommunikációs viselkedési modellt hozott létre, amely kultúrafüggő jelenség. Az adott egyén, csoport vagy nagyobb közösség kultúráját azok a konvenciók, írott és íratlan szabályok határozzák meg, amelyek egész életükre kihatnak, formálják az

emberek magatartását, viselkedési és konverzációs mintákat állítanak, továbbá az adott kultúra szabja meg a mindenki számára kötelező erkölcsi elveket, morális követelményeket és hozza létre a maga értékrendszerét stb. Minden kultúra bizonyos sémákat, sztereotípiákat ad, amelyek nélkülözhetetlenek az adott csoporton belül megvalósítandó kommunikációhoz. "Ezek a képződmények specifikusak az egyes nyelvi közösségekre nézve. Ily módon az adott kommunikációs közösség minden tagja megszerzi a kultúrkompetenciát mint bizonyos tudásfajtát, amely feltételezi a kultúrmenták birtoklását és használatának a képességét. E minták aktuális realizációja, azaz az egyéni kommunikációs viselkedésnek a kötelező általános mintákkal történő egyeztetése, összhangba hozása a pragmatikai kultúrkompetencia létéről tanúskodik." – írja Bańcerowski, majd így folytatja „Minden kultúra a rá jellemző beszédaktus típusaival rendelkezik, amelyek az ún. nemzeti koloritot, azaz az adott nyelvet használó közösség történelmi tapasztalatát, tradícióit, szokásait, politikai, szociális, ideo-etnikai aspektusait tükrözik.” Figyelmet érdemel még Bańcerowskinak azon megállapítása is, miszerint az információcsere hatékonyságát nemcsak a grammatika és a szókincs határozza meg, hanem a dialógikus szituációkhoz kötődő kommunikációs viselkedés konvencionális mintáinak az ismerete is. „A dialógus – írja Bańcerowski – az emberi kultúrának és a gondolkodásnak a legfontosabb támpontja. Minden kultúra és minden történelmi korszak sajátos dialógusmodellt hoz létre, amelynek komponensei determinálják a nyelvi közlések formáját. A dialógus modellje nem más, mint a kommunikációs kooperáció modellje, amelyet az interlokútorok konverzációs viselkedését determináló törvények szabályoznak. Ezek megsértése kommunikációs zavarokat, konfliktusokat okoz, vagy a kontaktus megszakítását is eredményezheti. A kommunikációs dialógus modelljének komponenseihez az ember nem verbális kódrendszere is hozzátartozik, amely szoros kapcsolatban áll a verbális rendszerrel, nélküle általában önállóan nem is szerepel, mivel fő feladata és funkciója a nyelvi funkciók korrigálásában, megerősítésében,

helyettesítésében, kiegészítésében stb. rejlik (...) A nem verbális rendszer is kultúrafüggő, alá van rendelve a dialógus modelljének, és integráns részét képezi a programjának.”

A nyelvelsajátítás folyamata rendkívül összetett és bonyolult, az ember életét végig kísérő folyamat. Ha egy gyerek normális időben, születése és negyedik életéve közt nem kerül beszélő emberek társaságába, akkor soha nem tanul meg már beszélni.

Az anyanyelv elsajátításának és az anyanyelvi nevelésnek legfontosabb közege a **család**. Hogyan látja a magyar család helyzetét ma a Kossuth-díjas közgazdász, Bródy András? "Szétesnek a családok, panaszoljuk, s nem gondolunk rá, hogy ez a szétesés nem az érzelmek kiüresedéséből ered, hanem éppen ez a kiüresedés a jele és következménye az együtt és egymás számára végzett tevékenységek egyre szembeötlőbb hiányának." (Bródy András 1997: 108.)

Önzők és összeférhetetlenek vagyunk? Vagy egyszerűen a kulturált életmódhoz a normális élet- és létfeltételeinket nem tudjuk megteremteni? Kategorikus válasz nem adható, bizonyára sok az is, is. Tény viszont, hogy a beszédkultúrával és a helyesbeszéddel már a családban, a beszédfejlődés kiindulópontjában baj van.

A kulturált beszédre nevelés másik fontos közege az **iskola**. Érdemes párhuzamot vonni a kétféle nyelvhasználati forma oktatása között is. Míg írásra és helyesírásra a közoktatásban általánosan, a felsőoktatásban pedig a nyelvszakos képzésben nagy gondot fordítunk, addig a beszédre és helyesbeszédre tanítással csak keveset törődünk. Beszélni és írni egyaránt tanulni és tanítani kell. Ezt a munkát a család kezdi el, s az óvoda, majd az iskola folytatja. A beszélni tudás az iskolaérettség kritériuma; tökéletesítése, esetleges korrekciója, valamint a helyesbeszédre tanítás azonban az iskola feladata, nem kevésbé az ún. nyelvi hallás, beszédhallás fejlesztése is. A hangzó nyelv, a beszéd ugyanúgy akusztikus jelenség, mint az ének, a zene. Ugyanúgy tanulni/tanítani kell, mint az éneklést és a zenélést.

Az írás- és helyesírástanításnak alaposan kidolgozott szakmódszertana van, rengeteg tankönyv és segédkönyv látott napvilágot az idők folyamán. Másképpen van ez a beszéd- és helyesbeszéd-tanítással. Nem lenne túlzás elvárni, hogy minden magyartanár egyben beszédtanár is legyen. Nemcsak a színészképzésben van szükség beszédoktatásra, és a tömegkommunikációban tevékenykedők körében kell a beszédképességeket fejleszteni, hanem minden magyar állampolgárnak meg kell kapnia a lehetőséget az anyanyelvhasználat eme legfontosabb formájának az elsajátítására.

Az anyanyelvi helyesbeszéd hiányosságait többnyire csak akkor vesszük észre, ha idegen nyelvet/nyelveket kezdünk el tanulni, vagy nyilvánosság előtt kell megszólalnunk, esetleg olyan szakmát választunk, ahol nem lehet akárhogyan beszélni. Ekkor derül ki, hogy a családban elsajátított és begyakorolt beszédmechanizmusok nem adnak elégséges alapot a tudatos hang- és beszédképzéshez, hogy nem ismerjük a beszédszerveink működését, és nem tudjuk irányítani a működésüket. Beszédszerveink úgy működnek, mint csak egyfajta működésre programozott automata, holott hajlékonyságra, rugalmasságra lenne szükség.

A **társadalmi környezet** és a **tömegkommunikációs rendszerek** hatása a beszédkultúrára napjainkban hihetetlen mértékben megnőtt. A hatások sokfélék, eredményüket tekintve lehetnek nyelvrombolók, nyelvet megtartók, -erősítők és fejlesztő hatásúak. A gondolati tisztaságot és a nyelvi rendezettséget veszélyeztető hatások ellen mindenképpen védenünk kell a nyelvet, míg az új fogalmak és viszonyok megnevezésére, kifejezésére szolgáló s a nyelv sajátosságainak megfelelő neologizmusok, újszerúségek gazdagítják nyelvünket. Megtartó--erősítő hatása pedig a mintaszerű, normatív nyelvhasználatnak van.

A médiának a nyelvre gyakorolt hatásával többek között Balázs Géza foglalkozott részletesebben most megjelent könyvében. Egyebek mellett ezt írja: "A tömegkommunikáció írott vagy beszélt nyelvet használ. A **beszéltnyelviség** ilyen nagy mértékben még a történelmünkben soha nem árasztotta el az emberisé-

get. Ma már a Földön gyakorlatilag nincsen zajmentes övezet; minden tevékenység **háttérzaj**, **háttérbeszéd** mellett történik. Ez a zaj "csatornazaj", aminek következménye az egyre hangosabb beszéd (szervi következménye a krónikus rekedtség), valamint a "sokbeszéd" következménye az információtartalom kiüresedése, elértéktelenedése, tudományos szóval: eljelentéstelenülése, a jelentések-értelmezések szétbomlása, disszeminációja. Tehát az információ gátlástalan közvetítése és háttérként hallgatása megszünteti a különbségtevést fontos és nem fontos között." (Balázs 1998: 119.)

2. Nyelvi norma és kiejtési sztenderd; ortoépia (helyesbeszéd) – ortográfia (helyesírás) problémája

A nemzeti nyelvnek van egy közös, mindenki számára érthető, csiszoltabb, választékosabb, publikus formája, amit köznyelvnek nevezek. A nyelvi norma és a kiejtési sztenderd e nyelvváltozatra s az igényes használatára vonatkozik, fogalmi tisztázása előfeltétele az ortoépia kidolgozásának.

A norma a nyelvi rendszerre vonatkozik, a rendszer optimális működésének legáltalánosabb szabályait foglalja össze, míg a sztenderd a nyelv működtetésének, beszédbeli megvalósításának nyelvhasználati szokásait, konvencióit, szabályait adja meg. A sztenderd a norma alkalmazása társadalmilag elfogadott, hiteles formában, mely forma bizonyos mértékig megtűri a megvalósítás individuális vagy egyéb eredetű esetlegességeit is. Leegyszerűsítve: a norma az általánosabb törvényszerűségeket, szabályosságokat, rendszerjellemzőket fejezi ki, a sztenderd pedig konkrét alkalmazási szabályokat, előírásokat ad a nyelvhasználat gyakorlatára számára. Hasonlással élve úgy is mondhatjuk, hogy a norma "termékleírást" ad a nyelvről, a sztenderd pedig "használati utasítás" a nyelvhez, a nyelvhasználat számára.

A kiejtési norma körül folyó viták alapproblémája hármassal: a) szükség van-e beavatkozásra, szabályozásra anyanyelvünk ejtését (azaz képzését, artikulációját) és hangzását illetően, b) lehetséges-e mindenki számára érthető és használható kiejtési szabá-

lyokat megfogalmazni, egzakt normákat felállítani, c) hogyan viszonyuljon a norma a nyelvváltozatok sokféleségéhez.

A nyelvhasználat szabályozásával szemben elhangzó vélemények szélsőséges esete, amikor mindennemű beavatkozásban a személyi szabadság korlátozását látják. A nyelv azonban nemcsak az önkifejezést és önmegvalósítást szolgálja, hanem mindezekelőtt a társadalmi érintkezés, az emberek közötti kommunikáció legfőbb eszköze.

Az emberi társadalomban az anyagi és szellemi értékeknek megvan a rájuk jellemző minősége, ami védelemre szorul, oltalomban részesül. Akár szabvány vagy szerzői jog, akár törvény vagy KRESZ, illetve szervezeti és működési szabályzat formájában jelenik is meg, a cél ugyanaz: pontosan megadni a termékek garantált minőségi jellemzőit, biztosítani valamely szervezet, az egész társadalom zavartalan működését. A nyelvnek is van termék-leírása: szótára, grammatikája és fonetikája, de a nyelvhasználati szokások kodifikálása enyhén szólva hiányos, különösen a kiejtés tekintetében. A beszédkultúra kimunkálásában előttünk járó nemzetek már kialakították a köznyelvi kiejtés szabályozásának módozatait, meghatározták és folyamatosan tökéletesítik elveit. (Ld. Bolla 1998.)

A nyelvtudomány – és benne a fonetika – századunk második felében számos olyan eszköz birtokába jutott, amely lehetővé tette a pontos és hatékony fonetikai elem- és szerkezetvizsgálatokat, s hozzá kialakította a megfelelő mérési, elemzési metódusokat. A fonometriás eredmények feldolgozásával, tudományos általánosításával új felismerésekre jutottunk. Ezek birtokában képesek vagyunk a nyelv működését optimalizáló beavatkozásokra olyan területeken is, ahol korábban erre nem nyílt lehetőség. Így kerülhet sor a hangzásforma szabályozásának újabb felvetésére, de már egy magasabb szinten és a korábbinál nagyobb megalapozottsággal.

A hazai magyar nyelvészeti fonetikai kutatások eddigi eredményeire támaszkodva, azok felhasználásával lehetőség nyílna a magyar ortoépia kidolgozására, ha erre igény lenne. Az igényt –

tudjuk jól – fel lehet kelteni és el is lehet altatni. Nem nyelvtörvényekről kell vitatkoznunk, hanem az oktatásban-nevelésben, sajtóban, közéleti megnyilvánulásainkban kell igényesebbnek lenni és cselekedni.

Tapasztaltuk, hogy még a művelt nagyközönség számára is magyarázatra szorul az *ortoézia*, magyarul *helyesbeszéd* fogalma. Ortoézia és ortográfia – helyesbeszéd és helyesírás fogalmakat egyaránt ismernie kell mindenkinek, aki Magyarországon alapfokú oktatásban részesült.

Mindkét szó görög eredetű szóösszetétel: *orthós* = helyes, *épos* = beszéd, *graphos* = írás. Mindkettő a köznyelvre, a nyilvános és a művészi nyelvhasználatra (annak élőszóbeli vagy írásos formájára) vonatkozik. Mind nyelvelméleti, mind pragmatikus szempontból, megfontolásból egyenrangú entitásként kell őket kezelniük.

Az ortoézia a nemzeti nyelv hangzástani kérdéseivel foglalkozó alkalmazott nyelvészeti diszciplína. Tárgyalja a hang- és beszédképzés, továbbá a beszédészlelés, -értés nyelvspecifikus sajátosságait. Megadja a hangstruktúra elemeinek fonetikai jellemzőit, a mintaszerű beszéd kiejtési szabályait, biztosítva ezzel a nemzeti nyelv hangzásbeli egyöntetűségét, közérthetőségét, s ezzel elősegíti a beszédbeli kommunikáció sikerességét, növeli annak a hatásfokát. Az ortoézia mai nyelvészeti fonetikai felfogásban nemcsak a beszédhangokra terjed ki, tehát a morfofonetikai jelenségekre (azaz szavak helyes ejtésére), hanem a mondat- sőt szövegfonetikaiakra is (a dallam, a dinamika, a beszédtempó, a ritmus, a szünetek, a hangszínezet stb. is beletartozik).

Az ortoézia nem megmerevedett, statikus leírása és szabálygyűjteménye a beszédnek. Együtt fejlődött, csiszolódott a társadalom kulturáltságának alakulásával, követve a nyelvhasználatban végbement változásokat.

Tudjuk, a kiejtésre hatással lévő tényezők és a nyelvi változások sokfélék. Ezeket két nagy csoportra oszthatjuk: a) rend-

szert erősítő, -gazdagító jelenségekre és b) rendszertgyengítőkre, a magyar nyelv hangzási rendszere ellen ható tényezőkre.

A szabályozás alapelveinek a meghatározásában is ebből kell kiindulni. Ilyen alapelv lehet például a fonológiai értékrend elsődlegességének az érvényesítése. (Ezért nem lehetünk elnézők a beszédhangok tartamának a megrövidítése esetében a rövid–hosszú fonológiai oppozíció miatt. A beszédhangok rövidítése a rendszert rombolja.)

Tekintettel kell lenni a nyelv artikulációs és percepciós bázisának a sajátosságaira. (Például idegen a magyartól a mássalhangzók palatalizációja, velarizációja és faringalizációja. A köznyelvtől idegen a magánhangzók redukciója és diftongusos ejtése. A szóhangsúly csak az első szótagon lehet. A magánhangzórendszer négyféle nyíltsági foka, nyelvemelkedésbeli különbözősége, a kerek ajakrés stb. a magyar beszédképzés sajátosságaihoz tartozik.)

Ortofóniai követelmények érvényesítése jelentheti pl. az orrhangzós, a hadaró, a vontatott beszéd, valamint bizonyos fokig a dentalveoláris, továbbá az alveoprepalatális spiránsok és affrikáták selypesbe hajló ejtésének helytelenítését. A nyílt és a zárt >e< megkülönböztetését pedig a gazdagító, érték-megőrző tényezők közé sorolom.

Hogyan ítélné meg a beszéd minősége, hogy mi a helyes és a helytelen a beszédben? Viszonylag könnyű azt megítélni, hogy ki ír helyesen magyarul. Helyesírásunk alapelvei régóta tisztázottak, alkalmazásuk szabályai világos és közérthető megfogalmazást nyertek, tehát van egységes szabályrendszer, az írásos nyelvhasználat normalizált. Ennek alapján el lehet dönteni, hogy mi helyes és mi nem. Mindenki különbséget tud tenni a helyesírás és a szépírás között. Nem így van ez az élőszóbeli nyelvhasználatnál. A magyar ortoépia kezdeményei az ortográfiában

olvashatók mint az írás meghangosításához szükséges tudnivalók. A helyesbeszéd (ortoépia) és szépbeszéd (ortofónia) fogalmi megkülönböztetése pedig még a magyar nyelvet oktatók körében sem evidencia.

Ki beszél helyesen magyarul? Általánosságban ilyen feleletet kapunk: Akinek a beszéde nekem (versenyen pedig a zsűrinek) tetszik. De mi tetszik a beszédben? A jó hangorgániummal produkált kellemes hangzás s a jó dikció (ebben meghatározó szerepe van az egyéni adottságnak s a megítélése is eléggé szubjektív)? A lassú, a gyors vagy a nyugodt beszédírány, tempó? A dallamos előadás? Ennél is nehezebb a konkrét beszédképzési és hangzási problémákban helyesen dönteni. A mássalhangzók szóvégi zöngétlenítését általában észre sem vesszük. A hosszú magán- és mássalhangzók rövidítésének megítélésében még a szakemberek véleménye sem egyezik meg. Helytelenül ejti az ajakke-rekítéses magánhangzókat az, aki lapos réssel képezi az [ø ø: y y: u u: o o: ɔ] hangokat? Meddig nem selypesek a [s s: z z: ʃ ʃ: ʒ ʒ: ʦ ʦ: ʧ ʧ:] mássalhangzók? Lehet-e réshangként ejteni a pergetett mássalhangzót? Nyelvjárásiasság-e a kakuminális [t d]? Mihez tartjuk magunkat az idegen szavak ejtésében? A mediopalatálistól a velárisig szóródik-e a magyar [a:] hang? Hogyan határozzuk meg az "e" hangok szórás képét? Szóvá tehetjük-e a zárt artikulációt, az állkapocsmozgás és az ajakartikuláció renyheségét? Még rosszabbul állunk a szupraszegmentális hangeszközök helyes használatával. Általában sok és hosszú a szünet, széttagolt a szöveg, rosszak a hangsúlyok, monoton a beszédünk. És még hosszan lehetne sorolni a helyesbeszéddel kapcsolatos problémákat (Ld. Wacha 1992: 257–62.) egészen addig a szélsőséges felfogásig, mely a kiejtési sztenderdtől való eltérést, "a különlegességet, a másságot díjazza".

A fenti kérdések megválaszolásában nincs meg a kellő szak-szerűség vagy azért, mert a tudományos kutatásban sem foglalkoztunk velük, vagy mert a kutatási eredmények megismertetésével/megismerésével vannak bajok.

A magyar helyesbeszédet illetően a legnagyobb hiányosságok a beszédszöveg mondatfonetikai megformálásában tapasztalható. Korábban is (10-20 évvel ezelőtt) és most is az ún. hivatalos beszélők közül sokan, a rádió és TV különböző műsoraikban megszólalók (műsorvezetők, bemondók, riporterek, tudósítók, meteorológusok, könyvismertető, reklámszövegek meghangosítói stb.) nincsenek tisztában a szupraszegmentális megformálás jelentőségével. A beszédszöveg tagolásában vagy szinte szavakra szabdalják szét a hangszerkezetet, vagy mintegy kérkedve egy szuszra mondanak ki, mosnak egybe hosszú szövegrészeket. Gyakran értelmetlenül felgyorsítják a beszédsebességet (16-20 hang/s-os tempót mértem ott, ahol a 12 hang/s-os lett volna a megfelelő). Az értelmes dallamformálás helyett egy szűk magassági zónában mozogva gépiesen darálják el a szöveget. A közléstartalommal adekvát erősségi moduláció helyett sűrű hangsúlyozásokkal, pattogó géppuska sorozatokat eresztenek ki magukból. Helyes ritmikai megformálásról, az emberi hangra oly jellemző hangszínezetről szó sem lehet. A rutin nem elég, lényegesen több időt, nagyobb gondot kellene fordítani a felkészülésre, s mindenekelőtt pedig a hozzáértés, a szaktudás növelésére lenne szükség. Ez vonatkozik nemcsak a bemondókra és műsorvezetőkre, hanem a felvételeket készítő, vágó, korrigáló műszakiakra is.

3. A magyar helyesbeszéd ügye századunkban (történeti visszatekintés)

Az ortoépi a nemzeti nyelv kialakulásával fejlődött ki, amikor a nyilvános beszéd társadalmi jelentősége megnőtt. Csak ott tudott kifejlődni, ahol volt publikus beszéd, ahol volt valamiféle adminisztrációs, közigazgatási, kulturális, netán tudományos központja a nyelvközösségnek, volt nemzeti színház, voltak iskolák s volt szavuk az állampolgároknak. Megvoltak-e a magyar beszéd egységesülését elősegítő, siettető körülmények, feltételek? Ki törődött a magyar kiejtéssel? Hány Kodályra, Péchy Blankára lett volna szükség már a múlt század második felétől kezdődően!

Magyarországon a köznyelvi egységesülés az irodalmi nyelvben, azaz a nemzeti nyelvnek az írott és nem a beszélt formájában ment végbe. (Ezzel a problémával többen is (Benkő, Bárczi, Deme) foglalkoztak. Bárczit idézem:

"Nálunk, mint tudjuk, a XVI. század magyar íródeákjai, ösztönösen megérezve, hogy a szétszaggatott nemzet egységét csak a nyelv egysége tudja biztosítani, megindították egy nyelvjárás fölötti írott nyelv kialakulását, majd a felvilágosodás korában meg a reformkorban íróink, nyelvészeink, esztétáink, tudósaink a nyelvet, megvalósítva gyakorlatilag teljes egységét, irodalmi nyelvvé avatták, mely az egész nemzet közös kincse lett. Nem mindenütt az írott nyelvben indult el az egységesülés; szerencsésebb országokban, hol korábban kialakult megfelelő politikai és művelődési középpont, az egységes nyelvi eszmény hamarabb valósulhatott meg a pallérozott beszédben, mint az írásművekben." (Bárczi Géza 1967: 16.)

Négy dátumhoz, négy eseményhez köthető – véleményem szerint – a magyar helyesbeszéd ügyének XX. századi alakulása.

A) 1937-ben Kodály Zoltán emelt szót a jó magyar kiejtésért. Ezt írja: "Vannak tehát a nyelvhelyességnek írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemei is. (...) Az élőbeszéd azon elemei, amelyekre nézve az írásjelek határozott utasítást nem adnak, sokkal inkább vannak a beszélő vagy felolvasó önkényére bízva, mint az írásban rögzíthető elemek. Egyrészt, mert szabályai eddig sehol összegyűjtve nincsenek, másrészt, mert zenei elemekről lévén szó, nem mindenkiben van elegendő hallásbeli fejlettség, hogy egyáltalában észrevegye, megfigyelje és kövesse törvényszerűségüket." (Kodály Zoltán 1974: 291–2.)

Keresztury Dezsőnek egy általam hangszalagon rögzített visszaemlékezéséből kiderül, hogy a magyar tudomány olyan jeles képviselői, mint Gombocz Zoltán, Horváth János és mások is századunk első felében milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az értelmes és szép beszédnek. Ők együttthaladtak tudományunk európai fejlődésével.

Kár, hogy Kodálynak a nyelvromlásról tett kijelentése a nyelvészeket, de különösen Laziczius Gyulát érzékenyebben érintette, mint annak a megállapítása, hogy a magyar kiejtés kutatásában elmaradtunk, a kiejtés szabályai kidolgozatlanok. Kodály több mindenben tévedett. A zenetudós szempontjából fogalmazta meg véleményét, s mint tudjuk, a zenében nem lehet a kottától eltérni, nem lehet hamisan énekelni. (Mellébeszélni lehet, mellézenélni nem!) Ezért a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötték. Ma már nyilvánvaló, hogy Lazicziusnak sem volt mindenben igaza, s bármily furcsa, ezeket a megállapításait használják fel érvként kortárs nyelvészeink közül többen is a magyar kiejtés normalizálásának elvetésére. Pedig ugyanabban a vitairatában Laziczius ezeket is leírta, idézem: "Az is téves megállapítás (Kodálytól), hogy nálunk ""nincs kötelező irodalmi kiejtés"". A magyar köznyelv, amelyet a városok műveltebb rétegei beszélnek, élő valóság: ezt csak senki nem tagadhatja?! E köznyelvi ejtést sugározza szét a szószék, a színház, a rádió stb. Ennek az ejtésnek megvannak a sajátosságai, amelyek végső fokon a népnyelvi ejtésben gyökereznek a nélkül, hogy bármelyik népnyelvi terület ejtéssajátságaival pontosan egyeznének. A magyar köznyelvi ejtés a népi ejtés fölé boltosodva kiegyenlíti a nyelvjárások ejtéskülönbségeit. Aki nálunk a fórumra (szószékre, színpadra, rádió elé stb.) lép, annak le kell oldania a magyar tájnyelvi ejtés szélsőséges sajátosságainak saruit, és el kell sajátítania azt a valóban semleges, de egyáltalán nem ízetlen és nem színtelen ejtést, amelyről Kodály is beszél, különben a provincializmus derűjébe fullad kísérlete. A ""tizenhat iskola"" is ezt az ejtést tanítja, sőt nem ritkán olyan kíméletlen eréllyel, hogy a népnyelv bizony komoly kárát látja." (Laziczius Gyula 1938: 313–4.) De különösen figyelmet érdemelnének ma is Laziczius következő sorai: "...Kodály azt írja, hogy nálunk nincs beszédkultúra. Ez így túlzás, az azonban kétségtelen, hogy beszédkultúránk csakúgyan hiányos. A hiányokat én két körülményben látom. A **közösségben**, ami a nyelvhasználat választékosságával és gondozottságával szemben még a műveltebb rétegeinknél is tapasztal-

talható, és a **fonétikai iskolázottság sekélyességében.**" (I. m. 316.) Mindkét körülmény ma is változatlanul fennáll.

B) A következő mérföldkő a magyar ortoépia történetében **1965**, az egri kiejtési konferencia volt.

Az egri kiejtési konferencián Bárczi Géza elnöki megnyitójában leszögezte: "Minden művelt nyelv kialakította a beszédnek, a nyelv hangzásának normáit. E téren kétségtelenül elmaradtunk, és e kérdés nálunk immár égetővé vált." (Bárczi 1967: 17.) Hangsúlyozta, hogy "Sokan érzik, hogy irodalmi nyelvünk rendkívül magas szintje mellett, helyesebben mélyen alatta, élő beszédünk hangzásának törvényei rendezetlenek, kiejtésünk szinte az anarchia állapotát mutatja." (Bárczi i. m. 18.) Majd határozottan kijelentette: "...mindenkitől, aki a nyilvánosság előtt szót kér, meg lehet kívánni, hogy irodalmi nyelvünkhöz méltó, egységesen szabályozott, szép magyar kiejtéssel beszéljen." (Bárczi i. m. 17.)

Vitaindító előadásában Deme László foglalkozott a kiejtés "romlásával", s megállapította, hogy a) a változás még nem romlás, b) az egységes magyar kiejtési norma még ki sem alakult, majd sorra vette kiejtésünk vitatott kérdéseit. Az időtartammal kapcsolatban ezt mondja: "...micsoda hallatlan kára volna a rövid és hosszú időtartam következetes szembeállítására alapozott magyar hangrendszernek az, ha a felső nyelvállású magánhangzók tartományában ez a következetes kettősség csorbát szenvedne; ha érvényre jutna az *i, u, ü* és *í, ú, ű* közötti különbség elmosódásának nyelvjárásilag megalapozott, de a fejlődés szempontjából semmiképp sem kívánatos tendenciája!" (Deme 1967: 43.) Deme László előadásának VI. pontjában kijelölte és elosztotta a feladatokat is, miután kijelentette: "... csak **közösen**, széles társadalmi megmozdulással lehet elvégezni, de még megkezdeni is" (ti. a feladatokat), így folytatta: "El kell végeznünk a mai helyzet széles körű felmérését s a helyes kiejtési norma sokoldalú kidolgozását, majd rögzítését." Ezzel párhuzamosan példatárba kell összegyűjteni a normától eltérő típusokat, majd a norma és a hiba-

tár alapján meg lehet határozni a nevelési-javítási igényeket (Deme i. m. 55–6.).

A konferencia 10 pontos határozatában nagy súllyal szerepel a beszédtechnika széles körű oktatása, valamint a magyar nyelv részletes hangtanának mielőbbi elkészítése. (Hkiejt. 1967: 259–60.)

Mi történt Eger után? A kiejtés kodifikálásához hozzá sem lehetett kezdeni, mert még a nyelvi norma, kiejtési standard/sztenderd kérdésében sem lehetett közös nevezőre jutni.

C) 1983-ban Szombathelyen rendeztük meg a Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusát. Benkő Loránd *Irodalmi nyelv – köznyelv* címmel tartott előadásában részletesen foglalkozott a két nyelvhasználati forma: a hangzó beszéd és az írott közlés szerepével. Elvileg elismerve az élőbeszéd elsődleges voltát az írással szemben, főként a műveltség kezdetibb szakaszaira vonatkozóan, foglalkozott az írásosságnak a hangzó beszédre gyakorolt hatásával, s kijelentette: "...nyugodtan lehet állítani, hogy az írott szövegből a hangzó szövegbe való átmenetet képviselő közlések az adott szinteken és műfaji keretekben az ember nyelvi közlésének legmagasabb rendű formái." (Benkő 1988: 20.) Majd így folytatta: "Mindenekelőtt a tudományos kutatásban az eddiginél több gondot kellene fordítani a hangzó és az írott szövegek korrelációinak kérdéseire, egyezéseiknek és különbségeiknek nemcsak általánosságban való megállapítására, hanem ide vágó tüzetes szövegelemzések elvégzésére. (...) Behatóbb figyelmet érdemelne az írott szövegek élőlőszóban való megjelenítésének problematikája, külön a felolvasott, külön a betanult és külön a hozzávetőleges emlékezet alapján elmondott írásművek élőlőszóbeli reprodukálásának sok-sok érdekes és eltérő mozzanata. Ezek – fontos kommunikációs szerepükkel ellenkezően – még alig-alig képezték nálunk tudományos igényű, tüzetesebb vizsgálat tárgyát.

Az iskolai oktatás különböző szintjein – e szinteknek megfelelő mennyiségű tárgyalásban – ugyancsak jelentékeny súlyt kellene kapnia ennek a témakörnek, hiszen a nyelvhasználat olyan

alapvető kérdései kerülhetnek itt terítékre, amelyek a mindennapi nyelvi érintkezés csomópontjaiban állanak. Az oktatási folyamatokban a két nyelvhasználati forma egyenlő fontosságú szerepeltetése és egymásra vonatkoztatása természetesen szintén kívánatos." (I. m. 20–1.)

A normának a nyelvi egységesülésben játszott szerepéről szólva kijelentette: "Jól ismeretes, hogy ebben a kiválasztó, egységesítő, normalizáló tevékenységben milyen fontos szerepet játszottak és játszanak a tudatos nyelvi fejlesztés, szabályozás olyan tényezői, mint az ortográfia, a grammatikák és a szótárak." (I. m. 22.) Hozzáteszem: és játszhatna az ortoépia a magyar kiejtés egységesülésében. A ma is időszerű, újraolvasásra érdemes előadásnak az ezredfordulón is érvényes, témánkat közelebbről is érintő még egy megállapítására szeretném a figyelmet felhívni:

"A nyelvtudomány, illetőleg a nyelv hivatásos művelőinek a figyelme is kiemelten irányul a közös nyelvi norma minél tüzetesebb leírására, illetőleg ápolására – a legkülönbözőbb rendű és rangú tudományos és nyelvművelő művek bőven tanúsítják ezt. Mégis úgy érzem, az ide vágó kérdéseknek mind az elméleti, mind a konkrét és tüzetes szövegelemzésekig elhatoló gyakorlati megközelítésében sokféle teendő van még, és bizonyos adósságokat is mihamarabb pótolni kellene. Gondolok itt például a régóta elhatározott és megindított, de azóta is vajúdó normatív kiejtési kézikönyv elkészítésére." (I. m. 26.)

Adósságunk 1983 óta inkább növekedett, mintsem csökkent volna. Miért feneklett meg az egeri konferencia határozatainak a megvalósítása? Miért nem folytatódott a szombathelyi kongresszuson elhangzottaknak megfelelően a magyar ortoépia kimunkálása?

a) A munkában, a végrehajtásban nem alakult ki olyan társadalmi közakarat, határozottság, mint amilyen az elhatározásban.

b) Nem jött létre a kutatók, az oktatók és a nyelvművelők között egyetértés az alapkérdésekben sem (pl. norma, sztenderd stb.).

c) A döntéshozó illetékesek a kezdeti nekirugaszkodás, de különösen Bárczi Géza halála után elpártoltak a magyar kiejtés ügyének a hathatós támogatásától. (Nem jött létre az MTA-n a Helyesírási Bizottsághoz hasonló Helyesbeszéd Bizottság, a fonetika és beszéd kutatás egyébként is gyatra műhelyeit, báziskezdeményeit leépítették (egyetemen, a gyógypedagógiai főiskolán). Létszámstopra vagy Bokros-csomagra hivatkozva adminisztratív intézkedésekkel ellehetetlenítették a szakmai utánpótlást.

d) A káderpolitika az egészséges munkamegosztást, a team-munkát tette lehetetlenné, holott ezt a munkát csak szervezeten, jól működő munkamegosztásban lehet eredményesen végezni. A munkamegosztással azonban nemcsak a tudományos kutatásban és a nyelvművelésben vannak problémák. Okait a már említett közgazdász társadalmi fejlődésünk sajátosságában látja. Idézem: „Jól állunk-e itt a munkamegosztással? Határozott nem a válasz. (...) Átugrottunk egy egész korszakot – a polgári munkamegosztás és családi összetartozás kialakulásának korszakát –, és most olyan körülmények közé kerültünk, ahol látszólag már nincs is rá szükség. Gyerek az iskolában, apa a munkahelyén, anya pedig úgyszintén, egyes esetekben a konyhában. **Ez nem munkamegosztás, csak külön végzett munka.**” (Bródy 1997: 108.)

e) A beszéd tan és hangtan oktatásában hasonló leépülés ment végbe, mint a kutatásban. Érdeemes megvizsgálni a különböző szintű képzési terveket, programokat egészen a doktoriskoláig (PhD).

f) A beszéd és írás viszonyának s a beszéd társadalmi szerepének a megítélésében nem történt lényeges szemléleti változás, pedig erről szó esett a szombathelyi magyar nyelvészkonferencon is Benkő Loránd előadásában.

g) Az elektronikus sajtó (rádió, TV) kínálta óriási lehetőségek nagyrészt kihasználatlanok maradtak, ugyanis ezen keresztül lehetett volna tömegbázist teremteni az igényes beszédnek. Az Édes Anyanyelvünk és a Beszélni nehéz műsorok mellett a kiej-

tési stílusokat bemutató, valamint a beszédintonációval foglalkozó igényesebb ismeretterjesztő műsorokra is szükség lett volna.

h) A színházak sem tettek meg mindent, amit megtehettek volna a szép magyar beszéd propagálásában, terjesztésében.

A beszédkultúra és helyesbeszéd ápolása, fejlesztése érdekében jelentős missziót töltenek be a különböző jellegű és szintű – kiejtési, szép magyar beszéd, nyelvhasználati, szavaló, illetve általános-, középiskolások és szakmunkástanulók, valamint pedagógusjelöltek számára rendezett – versenyek és az ezekről megjelentetett elemzések.

4. Fontosabb teendőinkről

Az elhangzott áttekintésből nemcsak arról kaptunk képet, hogy mit tettünk, mit akartunk tenni, hanem fény derült arra is, hogy mit nem tettünk meg, amit pedig meg kellett volna tennünk a családban, az iskolában, a tömegkommunikációban, a kutatásban. Bátran és elfogultság nélkül, tárgyilagosan meg kell vizsgálni, miért nem valósultak meg/valósulhattak meg az 1938–1998 közötti fél évszázadban a helyes célkitűzések. Miért nem vált/válhatott közüggé a magyar beszédkultúra és helyesbeszéd ügye? Miért maradtunk el a művelt nemzetektől?

Az akadályozó tényezők visszaszorítása mellett a szakmának kell elsősorban összefogni s a megváltozott társadalmi és kulturális viszonyoknak megfelelően meghatározni az újabb feladatokat, és ehhez kialakítani egy valóban hatékony munkamegosztást. Ebben a munkában a tudomány művelőinek, az egész pedagógustársadalomnak és irányító szerveiknek van meghatározó szerepe és történelmi felelőssége. Ettől függ, hogyan alakul és milyen lesz a magyar beszédkultúra és helyesbeszéd az ezredfordulót követő évszázadban.

Irodalom

Balázs Géza 1998. Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. A–Z Kiadó. Budapest.

Bañcerowski Janusz 1998. A kommunikációs grammatika perspektívái. (A Magyar Nyelvőrnek publikálásra leadott kézirat)

Bolla Kálmán 1998. Kell nekünk ortoépia?! Avagy a magyar kiejtés ügye az ezredfordulón. *Magyar Nyelv* 1–16.

Bolla Kálmán–Földi Éva 1998. A reprodukáló beszéd akusztikus szerkezete. Elemzés a verseny kötelező szövegének mintaszerű elmondásáról. In: *Beszéd és íráskultúránk időszerű kérdései*. Egyetemi Fonetikai Füzetek 24: 92–116

Bródy András 1997. *Hova megy a töke?* Falraborsó. (Válogatott mérgelődések). Savaria University Press. Szombathely.

Bárczi Géza 1967. Elnöki megnyitó. In: *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Tankönyvkiadó. Budapest. 16-9.

Benkő Loránd 1988. Irodalmi nyelv köznyelv. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 15–33.

Deme László 1967. Kiejtésünk vitatott kérdései. In: *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Tankönyvkiadó. Budapest. 23–58.

Deme László 1997. A hangzás és a jelölés alapkérdéseiről. In: *A nemzeti szeretet kapcsa. Az "Édes anyanyelvünk" verseny 25 éve*. Sátoraljaújhely. 77–82.

Kodály Zoltán 1974. A jó magyar kiejtésért. Négy beszéd. 1. A magyar kiejtés romlásáról. 2. Vessünk gátat kiejtésünk romlásának! In: *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*. II. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. Zeneműkiadó Vállalat. Budapest. 289–303.

Laziczius Gyula 1938. A magyar kiejtésről. *Magyar Nyelv* 306–16.

Wacha Imre 1992. Beszédkultúránk gondjairól. *Magyar Nyelvőr* 257–62.

Wacha Imre 1997. A beszéd hangzásáról. In: *A nemzeti szeretet kapcsa. Az "Édes anyanyelvünk" verseny 25 éve*. Sátoraljaújhely. 67–76.

Függelék

A nyelv és nyelvhasználati formák kapcsolatrendszere

NYELV

- a) Lényegi meghatározása: Elvont szemiotikai rendszer. Tudati tényező.
- b) Kommunikációs összetevői: Fogalmi bázis, operációs szabályrendszer, realizációs program.
- c) Tudományos leírása: Lexikológia, grammatika, fonológia.

Nyelvhasználati formák:

BESZÉD (fonikus) **ÍRÁS** (grafemikus)

Főbb stílusrétegek:

- privát (familiáris) privát
- publikus (közéleti, tanári stb) publikus
- művészi (előadóművészek) szépirodalom

Nyelvhasználati formák konverziója:

BESZÉDBŐL ————— **ÍRÁSBA**

- magániratok (levelek, feljegyzések stb.)
- közírás, hivatalos iratok
- szépirodalom

ÍRÁSBÓL ————— **BESZÉDBE**

- írásmeghangosítás
- kifejező olvasás, értelmező szövegmondás
- művészi tolmácsolás (vers-, mesemondás, drámai előadás)

Normatív leírása:

FONETIKA ————— **GRAFEMATIKA**

Használati szttenderdek leírása:

ORTOÉPIA ————— **ORTOGRÁFIA**

(helyesbeszéd) ————— (helyesírás)

